ІНСТИТУТ ДЕРЖАВИ І ПРАВА ІМЕНІ В. М. КОРЕЦЬКОГО
НАН УКРАЇНИ
SUPER OMINA VERITAS
1949

Трансформація функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану в Україні

За редакцією доктора політичних наук
Оксани Кукуруз

наукова записка

ВИДАВНИЦТВО ЮРІНКОМ ІНТЕР

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Наукова записка

ЮРІНКОМ ІНТЕР
Київ–2026

УДК 321.01:342.7:355.01(477)
Т68

Рекомендовано до друку Вченою радою
Інституту держави і права імені В. М. Корецького НАН України
(протокол № 6 від 28 квітня 2026 року)

Рецензенти:

Рабінович Сергій Петрович, доктор юридичних наук, професор;

Зеленько Галина Іванівна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАН України.

Трансформація функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного
Т68 **стану в Україні :** наукова записка / за ред. д. політ. н. О. В. Кукуруз. Київ : Юрінком Інтер, Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2026. 160 с.

ISBN 978-617-8799-02-1

На підставі дослідження історичного досвіду, сучасної правничої доктрини та практики переосмислена роль держави як гаранта прав людини, з'ясовані нові інституційні й нормативно-правові механізми їх забезпечення в умовах російсько-української війни. Обґрунтована необхідність забезпечення балансу між вимогами безпеки та дотриманням демократичних стандартів прав людини, запобігання непропорційним обмеженням прав і надмірній централізації владних повноважень у воєнний період. Сформульовані практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства та інституційних механізмів захисту прав людини, зокрема щодо активнішого використання концепції позитивної відповідальності держави, розвитку цифрових інструментів захисту прав людини, посилення протидії дезінформації та кіберзагрозам, а також запровадження інституту наукового омбудсмана та державної програми дослідження й популяризації української правничої спадщини у сфері прав людини.

Наукова записка підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні», в рамках Договору з Міністерством освіти і науки України № БФ/ С15–2025 від 29 жовтня 2025 р. (номер держ. реєстр. 0125U003558).

УДК 321.01:342.7:355.01(477)

Видавництво «Юрінком Інтер» прагне сталого майбутнього для нашого бізнесу, наших читачів і нашої планети. Ця книга виготовлена з паперу, сертифікованого FSC® та PEFC™

© Інститут держави і права
імені В. М. Корецького НАН України, 2026
© Колектив авторів, 2026
© Юрінком Інтер, 2026

ISBN 978-617-8799-02-1

Колектив авторів

Богініч Олег Леонідович, кандидат юридичних наук *(підрозділ 2.2 у співавторстві з Пархоменко Н. М.);*

Бондарук Вадим Олегович, кандидат юридичних наук (*підрозділ 1.4 у співавторстві з Усенком І. Б.*);

Бондарук Тетяна Іванівна, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник (*підрозділ 1.1 у співавторстві з Ромінським Є. В.*);

Горбатенко Володимир Павлович, доктор політичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України *(підрозділ 3.3);*

Іванова Анастасія Юріївна, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник *(підрозділ 1.3);*

Клещенко Наталія Олександрівна, кандидат юридичних наук *(підрозділ 2.3);*

Кресіна Ірина Олексіївна, доктор політичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, заслужений діяч науки і техніки України *(підрозділ 3.1);*

Кукуруз Оксана Володимирівна, доктор політичних наук *(підрозділ 3.2);*

Музика Ірина Володимирівна, кандидат юридичних наук, доцент (*підрозділ 1.2 у співавторстві з Худояр Л. В.*);

Пархоменко Наталія Миколаївна, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент НАПрНУ, член-кореспондент НАНУ, заслужений юрист України *(підрозділ 2.2 у співавторстві з Богінічем О. Л.);*

Ромінський Євген Вікторович (*підрозділ 1.1 у співавторстві з Бондарук Т. І.*);

Стойко Олена Михайлівна, доктор політичних наук *(підрозділ 3.4);*

Сунєгін Сергій Олександрович, кандидат юридичних наук, старший дослідник *(підрозділ 2.1);*

Усенко Ігор Борисович, кандидат юридичних наук, професор, заслужений юрист України (*підрозділ 1.4 у співавторстві з Бондаруком В. О.*; *підрозділ 1.5*);

Худояр Леся Вікторівна, кандидат юридичних наук (*підрозділ 1.2 у співавторстві з Музикою І. В.*).

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА 7

Розділ 1. РОЗВИТОК ІДЕЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНИХ КОНФЛІКТІВ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНСЬКИХ ПРАВОЗНАВЦІВ

1.1 Внесок вітчизняних дослідників у становлення міжнародного гуманітарного права, утвердження «законів і звичаїв війни» як соціокультурної альтернативи «воєнному реалізму» 10

1.2 Збагачення доктрини прав людини ідеями протидії окупації і захисту національних прав українського населення 19

1.3 Вихованці Львівського університету Г. Лаутерпахт і Р. Лемкін: формування засад сучасного правозахисту та міжнародної відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності й геноцид 30

1.4 Утвердження ідеї захисту людських прав та протидії агресії в радянській і пострадянській правовій реальності 38

1.5 Значення наукової спадщини та захист прав науковців в умовах воєнного стану 53

Розділ 2. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ ЗДІЙСНЕННЯ ДЕРЖАВОЮ ФУНКЦІЇ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ЇЇ РОЗВИТКУ

2.1 Функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану: змістовні аспекти 60

2.2 Правотворчі та правореалізаційні особливості забезпечення захисту прав людини в умовах воєнного стану 74

2.3 Доступ до правосуддя як системоутворюючий елемент функціонування держави в умовах воєнного стану 90

Розділ 3. РІВЕНЬ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ДЕРЖАВОЮ ПОЛІТИКО-ПРАВОВИХ УМОВ ДЛЯ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРАВ ЛЮДИНИ У ПЕРІОД ВОЄННОГО СТАНУ

3.1 Політико-правові цінності у період воєнного стану як складові забезпечення державою прав людини 101

3.2 Створення парламентом політико-правових засад для забезпечення прав людини в період воєнного стану 115

3.3 Діяльність державних органів у період воєнного стану щодо реалізації прав людини 125

3.4 Цифрові технології як інструмент держави в процесі забезпечення політико-правових умов для реалізації прав людини в період воєнного стану 136

ВИСНОВКИ 149

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ОРГАНАМ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ 154

ПЕРЕДМОВА

Сучасний етап розвитку української державності детермінований безпрецедентними викликами, спричиненими повномасштабною збройною російською агресією проти України. Актуальність теми зумовлена кризою у сфері безпеки, що вимагає пошуку оптимального балансу між забезпеченням національної безпеки та дотриманням міжнародних стандартів прав людини. В умовах воєнного стану особливої актуальності набуває питання трансформації однієї з ключових функцій держави — захисту прав і свобод людини та громадянина. Від рівня її реалізації залежить функціонування правової держави та демократичного режиму, легітимність влади на національному рівні та імідж держави на міжнародному рівні. Російсько-українська війна спонукає до перегляду традиційних механізмів забезпечення прав людини та оновлення нормативних засад для їх реалізації.

Авторським колективом запропоновано три виміри цієї надзвичайно важливої функції держави — історичний (вивчення ідеї захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині українських правознавців); теоретичний (розкриття концептуальних засад функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану); практичний (визначення рівня забезпечення державою політико-правових умов для реалізації прав людини у період воєнного стану).

Фундаментальне значення для розкриття проблематики мають концептуальні ідеї українських правознавців XIX–XXI ст., особливо їхні позиції щодо проблем війни і миру в контексті світового правопорядку, принципів рівноправності та права на самовизначення народів, боротьби за мир і мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм; концепцій прав людини (поняття, класифікація і гарантії прав), можливостей обмеження людських прав в умовах воєнного стану; питання захисту прав людини від порушень, формування правил і звичаїв війни, поняття геноциду та інших злочинів проти людяності, покарання воєнних злочинців. У науковій записці означені пріоритети українських правознавців і значення їх спадщини для сучасності.

Для переосмислення функції держави у сфері захисту прав і свобод людини та громадянина в умовах воєнного стану аргументовано застосовано міждисциплінарний підхід. Політичні процеси не можуть бути відокремлені від правових механізмів, адже саме їхня взаємодія визначає реальну здатність держави забезпечувати захист прав людини, а, отже, розраховувати на консолідацію суспільства в періоди надзвичайних загроз. Дослідження включає теоретичний і емпіричний аналіз, що в комплексі дає змогу сформувати розуміння ролі держави у гарантуванні прав людини в умовах воєнного стану. Аналізуються праці українських та зарубіжних учених з історії та теорії держави і права, політичної науки, конституційного права, міжнародного права та прав людини.

В умовах неспровокованої та невиправданої широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, важливим також є ціннісний вимір усіх процесів. Особливу увагу зосереджено на осмисленні права на доступ до достовірної інформації про воєнні події, злочинів агресора та їх наслідків, що є не лише індивідуальним правом постраждалих, а й колективним правом усього українського суспільства. Право на правду є фундаментальним елементом демократичного суспільства, що забезпечує прозорість діяльності держави та формує довіру громадян до інституцій влади.

Унікальний досвід України, який не має аналогів у світі, потребує наукового переосмислення функції держави щодо захисту прав людини, політико-правових механізмів реалізації прав людини, виявлення прогалин у національному законодавстві та посилення протидії дезінформації держави-агресора. Дослідження є важливим для формування наукової основи щодо зміцнення легітимності влади, забезпечення демократичної стійкості суспільства та адаптації державних інституцій до нових викликів надзвичайного правового режиму.

Розділ 1.
Розвиток ідеї захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині українських правознавців

Проблема захисту прав людини під час сучасної російсько-української війни може бути розв'язана лише з урахуванням напрацювань попередніх поколінь українських правознавців, які ще далеко не повною мірою введені до наукового, а тим паче практичного обігу. Нинішня криза міжнародних інституцій та міжнародного права, намагання окремих політичних діячів замінити верховенство права правом сили, загрозливі тенденції до руйнації світового порядку, посилення авторитаризму, порушення державного, народного і національного суверенітету та основоположних прав людини поставили під сумнів всю дотеперішню еволюцію людиноцентричного праворозуміння. У цьому контексті надзвичайно актуальними є історичний досвід, думки українських правознавців про питання війни і права, захисту прав народів та прав людини, відповідальності держави за такий захист тощо. Водночас потребує додаткової уваги мінливість концепцій захисту прав людини залежно від особливостей політичних і соціально-економічних процесів та відносин між людиною і державою на теренах України. Введення до наукового обігу якомога більшого обсягу праць авторитетних вітчизняних правознавців, на нашу думку, значно поглибить сучасний дискурс, сприятиме у подальшому уникненню повторення помилок та розробленню ефективних засобів та механізмів захисту прав людини в умовах воєнного стану, а також утвердженню певних пріоритетів юридичної науки. Таке дослідження матиме україноцентричний характер і водночас підтвердить традиційну відданість нашої наукової спільноти європейським та глобальним цінностям гуманізму та демократії.

Нижче пропонується розглянути основні етапи генези і розвитку ідеї захисту людських прав у працях кількох поколінь українських науковців: від XIX ст. до сучасності. Окремим аспектом дослідження є обґрунтування з позиції історичного досвіду необхідності популяризації досягнень української юридичної науки та захисту розвитку науки і прав науковців в умовах воєнного стану, внесення відповідних пропозицій щодо удосконалення діяльності деяких державних інституцій України.

Для написання цього підрозділу наукової записки були використані підготовлені раніше у рамках цієї ж НДР публікації авторського колективу, де порушені у записці питання розглядаються докладніше і з повним бібліографічним описом кількасот історіографічних джерел, згадати які всі безпосередньо у тексті записки не видається можливим.

1.1 Внесок вітчизняних дослідників у становлення міжнародного гуманітарного права, утвердження «законів і звичаїв війни» як соціокультурної альтернативи «воєнному реалізму»

Війни супроводжують людство упродовж всього його існування, відповідно від самого початку історії формувалися і доктрини «права війни» — їх витоки можна віднайти в працях Аристотеля, Полібія, Марка Тулія Цицерона, правовій думці Індії, Китаю, Азії тощо. На противагу тодішньому пріоритету принципу «військової необхідності», характерного для доктрини воєнного реалізму, мислителі обґрунтовували необхідність поширення на воєнні дії принципів законності та гуманізму, що згодом склало фундамент міжнародного гуманітарного права.

Центральна роль у формуванні права війни належить Гуго Гроцію (1583–1645 рр.), який систематизував міжнародно-правову практику та погляди таких відомих юристів, як Ф. Вітторіо, А. Джентілі, Ж. Бодена. За доби Просвітництва розвиток

дістала теорія jus ad bellum, важливе місце у якій посіло питання про права та обов'язки сторін під час війни, до розроблення якої долучилися Ш.-Л. Монтеск'є та Ж.-Ж. Руссо. Від XIX ст. розпочався процес кодифікації права війни, на який суттєво вплинули результати наукових дискусій правознавців, що дали поштовх розвитку гуманітарної концепції ведення збройної боротьби та відносин між учасниками такої боротьби. Свій внесок у розвиток права війни зробили представники українського правознавства. Серед них Дмитро Іванович Каченовський (1829–1872), один з класиків науки міжнародного права; Роман Іванович Базінер (1842–після 1880), автор праць «Недоторканність приватної власності під час міжнародних воєн» (1870), «Женевська конвенція 1864 року. Війна і гуманність» (1872), Оттон Оттонович Ейхельман (1854–1943), який послідовно відстоював гуманізацію порядку на війні.

У цій записці ми зосередимося на менш вивченому, але не менш вагомому внеску у становлення міжнародного гуманітарного права, утвердження «законів і звичаїв війни» інших правознавців українського походження Василя Андрійовича Незабитовського (1824–1883), Володимира Еммануїловича Грабаря (1865–1956), Оникія Олексійовича Малиновського (1868–1932).

Доктор політичних наук, професор кафедри загальнонародного права юридичного факультету Університету св. Володимира *В. Незабитовський*[1] приділяв увагу проблемі захисту прав людини під час збройних конфліктів ще задовго до Гаазьких мирних конференцій 1899 та 1907 рр. Зокрема, його праця «Міжнародні звичаї під час війни» (1861) стала однією з перших спроб систематизації звичаєвого міжнародного гуманітарного права. Сучасні йому міжнародні звичаї вчений вважав наслідком морального прогресу цивілізації, який передбачав відмову від варварства і визнання рівності усіх народів. У контексті тодішніх гуманітарних тенденцій він розглядав війну не лише як політичне явище, а як сферу, що підлягає правовому обмеженню, підкреслюючи поступовий перехід від «права сили» до «сили права». Вчений вважав, що надії

[1] Савчук К. О. Життєвий шлях і наукова біографія професора Василя Андрійовича Незабитовського. *Правова держава.* 2010. Вип. 21. С. 415–422.

суспільства пов'язані саме з правом і миром та поступовим формуванням норм захисту учасників збройних конфліктів.

Хоча термін «права людини» ще не був усталеним, професор фактично відстоював необхідність розмежування держави і підданих (громадян), комбатантів і некомбатантів. Таке розмежування мало захистити мирне населення від свавілля суспільства, яке «заради загального добробуту» іноді вимагає принесення в жертву окремих осіб. Вчений відстоював обмеження насильства щодо цивільного населення, відмову від надмірної жорстокості, підкреслюючи, що війна не має виходити за межі «необхідності», а звичаї мусять стримувати свавілля. Такий підхід згодом стали називати принципом пропорційності.

Іншою актуальною проблемою професор вважав захист майнових та економічних прав осіб під час воєнних дій. Він зазначав, що приватна власність є недоторканною, тому неприпустимим є захоплення і привласнення під час війни чужих кораблів і вантажів. Власне, стверджував учений, справжньою метою таких дій є припинення торгівлі. Але, щоб зупинити торгівлю, є дієвий засіб — сувора блокада. Якщо через блокаду можна досягти мети, немає потреби обов'язково вдаватися до захоплення території; отже, немає і безумовної необхідності обстоювати старий звичай, що дозволяє захоплення.

Також у цій праці ще до відомої Женевської конвенції 1864 р. обґрунтовувалась необхідність гуманного поводження з пораненими та військовополоненими.

Отже, наукові позиції В. Незабитовського стали важливим кроком на шляху переходу від традиційного права війни до гуманітарного права. Вчений фактично сформулював ранні принципи прав людини у війні: гуманність, обмеження насильства та захист вразливих категорій населення[2].

[2] Худояр Л. В. Погляди на проблему захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині В. А. Незабитовського. *Влада і права людини в умовах війни: юридичні, політичні та історичні виміри* : збірник матеріалів 2 (17) Всеукраїнської наукової конференції (Львів–Київ, 5 грудня 2025 р.) / Редколегія : Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар) та ін. Острог : ФОП Свинарчук М. В., 2025. С. 144–149.

Значний інтерес у дослідженні функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану викликає творчий спадок уродженця Закарпаття, в майбутньому академіка Всеукраїнської академії наук *В. Грабаря*. Становлення ученого як юриста-міжнародника припало на добу активної боротьби за гуманізацію війни, час проведення Брюссельської конференції 1874 р. та 1 та 2 Гаазьких конференцій (1899 та 1907 рр.) щодо законів та звичаїв війни. Як тоді вважалося, саме міжнародне право має впорядкувати право війни та, у разі належного розвитку гуманізму в світі, обмежити чи навіть ліквідувати потребу в війнах.

У науковому доробку В. Грабаря на особливу увагу заслуговують праці «Оголошення війни в сучасному міжнародному праві» (1904), статті «Право війни» (1898), «Військова необхідність» (1901), «Початки рівності держав в сучасному міжнародному праві» (1912), «Гаазькі конференції» (1913), «Війна (в міжнародному праві)» (1913), «Заняття ворожої території» (1914), «Нейтралітет» (1916) тощо. Глибоке теоретичне осмислення проблем права війни В. Грабар доповнив практичним досвідом — після початку Першої світової війни він був залучений як юрисконсульт до складу дипломатичної канцелярії при штабі Ставки Верховного Головнокомандуючого великого князя Миколи Миколайовича Романова. На цій посаді В. Грабар надавав рекомендації щодо статусу військовополонених, військовозобов'язаних, діяльності культурних, освітніх та релігійних установ на окупованих територіях, військових, що перебувають в третіх країнах, питань інтернування, злочинів проти військових тощо. Згодом, вже 1918 р., йому знову довелося використати свої знання для захисту Юр'ївського університету та його студентів від незаконних дій германських окупаційних військ, спрямованих на перетворення закладу на німецький університет. Знання і навички вченого дали змогу значно послабити дії окупаційного військового управління, відкласти закриття університету до літа 1918 р., а також сприяли виїзду викладачів та вивезенню частини майна університету до Вороніжа.

У своїй творчості в питаннях права війни та гуманітарного права В. Грабар був послідовником дерптського професора Ф.-Ф. Мартенса, автора основних положень Брюссельської декларації 1874 р., так званої Декларації Мартенса та преамбули до

Гаазької конвенції 1899 р. Розпочинаючи свою вступну лекцію в Юр'ївському університеті «Війна і міжнародне право» (видана в збірнику праць університету 1893 р.) вчений підкреслював, що корінним питанням всієї науки міжнародного права є питання про співвідношення війни та міжнародного права. Він звернув увагу, що найперші праці науки міжнародного права називалися «*De bello*» та «*De jure belli*», зокрема це праця основоположника цієї науки Гуго Гроція «*De jure belli ac pacis*» (1625).

Професор акцентував, що наука міжнародного права є наукою про мир. Її завдання — посилити мир у світі й повністю усунути війну зі сфери міждержавних відносин. Він вказував, що велика просвітницька задача науки міжнародного права полягає в тому, щоб підготувати шлях для кінцевої перемоги миру, тобто розуму і права. Саме ж міжнародне право спрямоване на обмеження вільної сфери діяльності війни, на обмеження воєнного свавілля та встановлення твердих правових норм. Вчений підкреслював, що не лише серед цивільних вчених, але й серед військових є чимало прибічників ідеї підпорядкування війни нормам міжнародного права й називає цю наукову та суспільну течію «юридичним ідеалізмом» та зазначає, що від критиків вона отримала назву «юридичного сентименталізму».

Більша частина згаданої лекції присвячена відповіді тим вченим, що ставлять війну вище за міжнародне право, які стверджують, що за перших звуків війни право має замовкнути. Сучасні вчені-міжнародники (В. Денисов, А. Уусталь, Л. Мялксоо), зазначають, що лекція В. Грабаря була нищівним ударом по базових постулатах тих авторів, які виправдовували політику верховенства війни, так званого воєнного реалізму, передусім представників германської політики «заліза та крові», що вихваляли війну та захищали необмежену сваволю у військових діях. Критиці, зокрема, піддані дослідження професора з Ерлангена Карла Людера (*Carl Lueder*, 1834–1895).

Критикуючи К. Людера та інших представників «воєнного реалізму», В. Грабар звернув увагу на неприпустимість свавілля проти мирного населення, яке зазвичай виправдовується «*necessitas belli*» (лат.), «*raison de guerre*» (фр.) чи «*Kriegsraison*» (нім.) — тобто воєнною необхідністю.

Правознавець навів такий приклад: 1870 року Німеччина вирішила накласти на кожного громадянина Франції податок у розмірі 25 франків. Це мало залякати французький народ, викликати в нього бажання будь-що завершити війну й примусити його вимагати завершення війни від їх депутатів у парламенті. У цьому зв'язку В. Грабар твердо заявив, що такі терористичні контрибуції не допускаються воєнним правом.

Сьогодні, коли держава-агресор Російська Федерація веде кампанію проти теплопостачання та електроенергії України, відтворюючи найгірші терористичні практики минулого у нових формах, слова вченого нагадують, що світ так і не зміг позбутися бажання керуватися війною, а не правом.

У контексті свого гуманістичного підходу правознавець дещо ідеалістично продовжував: у війні сила вже значно пом'якшена правом. Однак право не зупиняється в своєму розвитку й поступово зростає та посилюється, а успіхи його стійкі та міцні: воно ніколи не повертає від вже зроблених завоювань. Це було сказано ще до того, як відбулися дві нищівні світові війни, до появи Ліги націй та ООН, і понад 120 років до того, як почнеться нова велика війна в Європі — російська агресія проти України.

Однак, зауважує естонський професор Лаурі Мялксоо (*Lauri Mälksoo*) у статті «*Vladimir Hrabar: The cosmopolitan international lawyer*» (2011), висновки вченого з погляду сьогодення багато в чому були ідеалістичними, а наведені в його статті аргументи можна характеризувати як моралістичні та утопічні. Особливо неоднозначно сьогодні сприймаються слова вченого у висновках до лекції: Можна сподіватися, що настане час, що виключне панування, що колись належало силі, перейде до права, авторитет сили зникне, і на землі встановиться міцний мир! Такий мир, за словами Канта, має бути вищим, остаточним миром, вершиною правового розвитку. Сьогодні, коли під ударами не лише диктатур, а й великих держав на кшталт США, перебувають усі міжнародні правові інституції, коли знову домінує концепція «сили і влади» «великих держав», коли не в політичній пропаганді, а в світовому співіснуванні відновлюється неоімперська ідея, ці слова видаються неймовірно далекими від реальності. Сьогодні можна

лише сподіватися на те, щоб міжнародне право відвоювало назад хоча б ті позиції, які вченому видавалися нормою в 1890-х рр.[3]

Слід зауважити, що внесок у розвиток гуманітарного права не є виключним здобутком юристів-міжнародників. Послідовна і незмінна гуманістична позиція у ставленні до проблем війни і миру була, зокрема, притаманна видатному історику права, університетському професору, а згодом академіку Всеукраїнської академії наук *О. Малиновському*.

Дослідник розглядав право як явище соціокультурної дійсності, коли культура, суспільство та особистості зімкнуті між собою; з правом же пов'язані сподівання на соціальний порядок. Власне, питання, поставлені через призму права як найдосконалішого суспільного регулятора: «Яким був соціальний порядок в ту чи іншу епоху?» і «Яким має бути соціальний порядок?», — стали предметом настійливих пошуків О. Малиновського протягом усього життя. В цьому ж контексті учений розглядав і питання війни, яка для нього — послідовного проповідника цінності людського життя і адепта скасування смертної кари, — була передусім величезною соціальною катастрофою.

Так, у розвідці «Війна і суд» (1915) він, аналізуючи судову реформу 1864 р. як завершення тривалого історичного процесу, проводить паралель між судом і війною. Правознавець стверджує: війна повертає нас до давніх часів самосуду і помсти, месник не визнавав законів і звичаїв. Він підкорявся почуттю помсти, слухав голос пристрасті. Так і війни. Існують правила і звичаї війни, але вони повсюдно порушуються. Правила і звичаї війни порушуються, бо немає спокійного, неупередженого ставлення до супротивника. Навпаки, сторони, що воюють, піддаються почуттю помсти, яке примушувало давню людину кидатися на кривдника і розправлятися над ним. Порушуючи питання, чому ж втрималась війна як засіб розв'язання міжнародних спорів, учений стверджує: існуючий порядок не може залишатися назавжди, не повинен і не залишиться. Адже, війна — позаправовий, нецивілізований феномен, і насамперед тому, що піддається

3

[3] Ромінський Є. В. Проблематика захисту прав людини в умовах збройних конфліктів у творчій спадщині В. Е. Грабаря. *Правова держава.* 2026. Вип. 37. С. 280–291. DOI: https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-280-291

тотальній нівеляції інститут прав людини і саме людське життя, що є кричущим фактом для нього саме по собі.

Власне, війна для О. Малиновського як зазіхання на права людини, сама собою суперечить еволюційному поступу людства. На його думку, ціль історії — відмова від самосуду, самоуправства і насилля. Ціль ця досягнута у внутрішньому житті окремих держав, раніше чи пізніше вона буде досягнута і у відносинах між державами.

Серед суттєвих кроків до такої цілі учений називає встановлення правил і звичаїв війни, адже «коли люди не можуть позбавитися якого-небудь зла, то намагаються хоча б зменшити його […] для того, щоб зменшити і пом'якшити біди війни, люди почали встановлювати закони і правила, в яких точно і ясно йдеться про те, що припустимо і неприпустимо на війні». Власне бачення війни учений виклав у невеликій роботі «Про те, як воювали в давнину, і як тепер воюють» (1897), в якій виокремив такі позиції: війна — це боротьба між державами за допомогою війська, воює військо, а не мирне населення; закони і правила війни забороняють війську ображати мирних мешканців — убивати їх, наносити їм рани, грабувати їхнє майно; військо озброєне, навчене військовій справі, підкоряється командирам, дотримується воєнного порядку (дисципліни) та всіх законів і правил війни; коли воює мирне населення, війна називається народною, краще, коли воює лише військо; воюють для того, щоб перемогти, а не для того, щоб знищити зовсім, не для того, щоб знущатися, мучити, закони і правила війни твердять: роби ворогу якомога менше зла, скільки необхідно, щоб перемогти його, надмірна жорстокість, кровопролиття забороняється, вони не гідні людини, і на війні людина має залишатися людиною, а не ставати диким звіром; духовенство не допускає до причастя винних у звірствах на війні; тепер забороняється на війні застосовувати отрути, таку зброю, яка спричиняє надмірні страждання, використовувати обман; застосовувати насильство проти ворога допоки він чинить супротив зі зброєю в руках, і щадити тих, хто без зброї; дозволяється брати в облогу і бомбардувати лише укріплені і захищені військами міста, напад на незахищені міста — принижує армію; військовополонені — люди, і поводитися

з ними слід як з людьми; полонений — не ворог. Ворог той, що зі зброєю в руках чинить супротив; хворий і поранений — не ворог, він — наш ближній, людина, і до того ж людина, що страждає; на війні не можна забувати людського обов'язку, не можна перетворюватися на диких звірів — саме для цього було створене Товариство Червоного Хреста; приміщення, де лікують поранених, вважаються недоторканними — про це сигналізує прапор червоним хрестом на білому полі; війни закінчуються або завоюванням, або миром; лише у народів освічених є закони і правила війни, але і вони не завжди дотримуються їх через незнання (а знати їх необхідно), або через нестриманість від жорстокості; чим освіченішими будуть люди, тим справедливішими вони будуть і суворіше дотримуватимуться правил війни, а відповідно, біди від війн будуть зменшуватися. Освіта вносить правду у всі справи людські, вносить її і у війну.

Як видно, незважаючи на спрощені й подекуди ідеалістичні формулювання — як і передбачав формат праці («читання для народу») — у викладі вченого прослідковується чіткий гуманістичний посил: війна — зло; поки що зло неуникненне, робімо все, щоб його зменшити[4].

Аналізуючи праці попередників — зокрема В. Незабитовського, В. Грабаря, О. Малиновського, слід констатувати, що, незважаючи на трагічну реальність воєн, в них відображені основні гуманістичні тенденції, які утвердилися у праві війни від другої половини XIX ст., зокрема визначаються межі сили, обґрунтовується необхідність обмеження застосування сили до цивільних та їхнього майна, дотримання вже встановлених нормативними актами правил і звичаїв війни тощо. На особливу увагу заслуговує присутній в їх творчості «правоцентризм» — переконання у потенціалі права як єдиного запобіжника насилля і воєн за умови досягнення людством достатнього рівня соціокультурного розвитку.

4

[4] Бондарук Т. І. Ідея права як фундаментальна засада у захисті прав людини в умовах війни в праворозумінні академіка Оникія Малиновського. *Правова держава.* 2026. Вип. 37. С. 292–299. DOI: https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-292-299

1.2 Збагачення доктрини прав людини ідеями протидії окупації і захисту національних прав українського населення

Новий імпульс розвитку ідеї захисту прав людини в умовах війни дали Гаазькі міжнародні конвенції про закони і звичаї війни, прийняті на мирних конференціях 1899 та 1907 рр. і включені до комплексу норм міжнародного права. Положення цих конвенцій зокрема мали помітний вплив на формування поглядів українських правників стосовно захисту та збереження прав людини в умовах воєнного часу під час Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр.[5]

Так, у роки Першої світової війни активним поборником захисту прав і свобод українського народу в Галичині та в українських землях російської імперії виступив *Володимир-Лука Миколайович Темницький* (1871–1938) — відомий правник, публіцист, віце-прем'єр і міністр закордонних справ в урядах УНР В. Чехівського і Б. Мартоса. У своїй співпраці з Союзом Визволення України В. Темницький значну увагу приділяв захисту прав українців Галичини й Буковини на території, окупованій російськими військами. Тоді московська окупаційна влада заборонила вживання української мови навіть у приватному листуванні, вчиняла репресивні дії щодо священників греко-католицької церкви, закрила українські наукові і просвітні інституції (Наукове товариство імені Шевченка, Товариство «Просвіта», Національний музей у Львові імені Андрея Шептицького), припинила продаж у книгарнях і вилучила з бібліотек усі видання українських книжок, друкованих у Австрії та за межами Росії, зобов'язала приватних власників зносити такі книжки до московської військової команди, заборонила видання українських газет та часопису «Діло».

---

[5] Худояр Л. В. Захист прав людини в теорії і практиці галицьких соціал-демократів у період Першої світової війни та окупаційних режимів Російської імперії і Другої Речі Посполитої. *Правова держава.* 2026. Вип. 37. С. 312–322. DOI: https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-312-322

У статті «Українська соціал-демократична партія і війна» (Робітничий прапор. 1915. Квітень. № 1) В. Темницький писав: «УСДП Австрії вважає війну проти Росії не лише війною в обороні прав і свобод, якими тішиться український народ у Галичині, але й війною висвободження мільйонів українського народу з-під російського гніту і неволі». На його переконання, ця «війна середньоєвропейських народів проти реакції царського деспотизму», проти віджилої форми правління, «опертої на придавлення міліонних людових мас і на поневолення народностей» є реалізацією права на опір гнобленню. Окрім отримання особистих (громадянських), політичних, економічних, соціальних і культурних прав, він наполягав у разі розвалу Російської імперії на реалізації права поневолених народів на національне самовизначення.

Згодом, перебуваючи у Львові, В. Темницький брав активну участь у захисті прав українців на анексованій Польщею території Західної України. У травні 1930 р. в інтерв'ю «Перший посол української соціал-демократії в сеймі Речі Посполитої» В. Темницький заявив: у Речі Посполитій «українські робітники тільки у разі збереження демократичного устрою здобудуть собі певні політичні й громадянські права». Значну увагу правник приділив захисту соціально-економічних прав українського робітництва. Як член управи УСДП, він рішуче виступив проти «пацифікації». Виступаючи як гість на 32-му конгресі УСРП у грудні 1932 р., висловив від імені УСДП «потребу створення одноцілого зорганізованого фронту українських працюючих мас у змаганні за свої національні та соціяльні права».

Захисту прав людини в умовах збройних конфліктів та анексії території приділив значну увагу *Володимир-Степан Йоахимович Старосольський* (1878–1942) — український громадсько-політичний діяч, соціолог, правник, адвокат, професор, дійсний член НТШ (з 1923 р.), член-засновник Товариства українських правників у Львові (1909 р.), в. о. міністра закордонних справ УНР у 1919–1920 рр.

У своїй фундаментальній праці «Держава і політичне право» (ч. 1, 1923; ч. 2, 1924), аналізуючи практичне й теоретичне значення тодішніх концепцій прав людини, професор вирізнив структуру прав, наведених у конституціях модерних держав.

До першої групи учений відніс комплекс прав, закріплених ще в «*Habeas corpus*» 1679 р., змістом яких була охорона людини від свавільного порушення органами держави її особистої волі, «а власне волі особи, господи (хати) паперів та майна». До другої — право на вільне пересування в межах держави. До третьої — захист свободи віросповідання і релігійних переконань. До четвертої — «воля зборів і стоваришування» — тобто свобода зібрань та створення громадських об'єднань, а також право мирного та збройного спротиву наказам влади. До п'ятої групи прав — «національні вольності», «особливий рід вольности, що відноситься до людини як члена нації». Національні права трактувалися ним як певні гарантії рівноправності громадян незалежно від національності.

На початок Першої світової війни В. Старосольський дотримувався тодішньої австрофільської концепції, яка, на його думку, давала шанс об'єднання українських земель під егідою Австрії. Оскільки в Австрії, стверджував учений, порівняно з Російською імперією, українці мали значно більше прав. У них були свої школи, політичні партії, преса, посли в парламенті та крайовому сеймі, вони могли користуватись (правда, неофіційно) рідною мовою; а у Росії у них не було нічого — повна невизнаність і безправність.

У 1915 р. під час перебування у складі добровольчого легіону Українських січових стрільців В. Старосольський опікувався питаннями військового й матеріального забезпечення потреб стрільців, а також приділив увагу захисту прав військовослужбовців легіону.

У період санаційного режиму на анексованій Польщею території Західної України професор став активним захисником українців в українському правозахисному русі на Західній Україні. У 1927–1939 рр., після повернення з Чехословаччини до Львова, він розпочав інтенсивну адвокатську практику.

Брав активну участь у політичних процесах польської влади проти українців — членів ОУН, УВО, громадських і політичних діячів різної ідейної орієнтації, захищав і членів УВО і ОУН, і діячів КПЗУ. У 1930 р. він рішуче засудив політику т. зв. пацифікації. Для її проведення польський уряд на чолі з Ю. Пілсудським

використав поліцію та військо. Поляки палили українські села, били і знущались з людей, проводили обшуки, арешти, конфісковували майно. Як один із лідерів УСДП, В. Старосольський підписав у цій справі протест від імені керівництва українських партій (УСДП, УНДО, УСРП) до польського президента і парламенту. А українські посли до парламенту скерували протест до Ліги Націй, яка різко засудила пацифікацію.

Проблема захисту прав людини під час військового протистояння Австро-Угорщини та Російської імперії в ході Першої світової війни знайшла відображення у політичній діяльності й творчій спадщині *Лонгина (Льонґина) Михайловича Цегельського* (1875–1950) — відомого українського правознавця, громадсько-політичного діяча, дипломата, депутата австрійської Державної ради (1911–1918), посла (депутата) Галицького крайового сейму, очільника Державного секретаріату внутрішніх справ ЗУНР та Державного Секретаря зовнішніх справ (1919) ЗУНР[6].

На думку Л. Цегельського, війна Російської імперії з Австрією за територію українських земель розпочалася з метою придушення українського національного руху на українських землях Австро-Угорщини. «Росія боїться, наголошував він, що українська самосвідомість з Галичини перекинеться через кордон до Росії, на 30-мільйонну Україну. Ось чому Росія хоче здобути Галичину й Буковину, щоб задавити наш народ (тобто позбавити прав) не тільки тут, а й на російській Україні. Через це війна за Галичину й Буковину, це війна за життя і смерть України». Саме обсяг конституційних прав, які мали українці в Австро-Угорщині, «дратував російських імперіалістів» і був основним приводом для війни Росії з Австрією. У разі захоплення Галичини і Буковини, стверджував Л. Цегельський у популярній брошурі «З чого виникла війна та що вона нам може принести» (1915), Росія б знищила всі конституційні свободи і права і запровадила б за власним

[6] Худояр Л. В. Захист конституційних прав і свобод українців Галичини під час Першої світової війни у творчій спадщині Лонгина Цегельського. *Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні* : до 35-річчя Незалежності України: збірник тез всеукраїнської наукової конференції (Київ, 17 березня 2026 р.). Ред. колегія : О. В. Скрипнюк (голова), Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2026. С. 397–402.

порядком політичні тюрми, шибениці, заслання на Сибір без суду сотень свідомих селян, робітників та інтелігентів; закрила б усі українські читальні, товариства, спілки і газети; скасувала б загальне всенародне виборче право; скасувала б свободу віросповідання та українську мову й запровадила б московщину у церкві та школі.

А у праці «Русь-Україна а Московщина-Росія» (1916) він на противагу російській пропаганді наголосив, що «Росії треба прибрати до рук Галичину… галицьких Українців — Русинів, аби раз назавжди задавити «мазепинство», тобто політичне українство. Москалі хочуть поновити своє панування лукавою видумкою — що вони і українці — один «руський» народ, одна «русска» порода і одна «русска» мова, то буцімто Україна («Малоросія») і Московщина («Великоросія») були, є і залишать на віки одним нероздільним тілом». Натомість правознавець переконливо доводить, що Українці є окремий народ, який реалізує своє право на самовизначення та відбудову самостійної суверенної української держави, за яку бореться ще з часів козаччини.

Питання формування теоретичних засад та реалізації захисту прав і свобод українців Галичини під час Першої світової війни було одним з основних у громадсько-політичній та науковій діяльності *Костя Антоновича Левицького* (1859–1941) — державного і громадського діяча, правознавця, очільника Головної української ради, одного з авторів тимчасової Конституції ЗУНР, голови Державного секретаріату ЗУНР, міністра фінансів ЗУНР[7].

Одним з найголовніших напрямів діяльності К. Левицького, спрямованої на відтворення української суверенної держави, став захист прав і свобод українського населення на теренах Австро-Угорщини і Російської імперії. Ця позиція знайшла найповніше відображення в його фундаментальному трактаті «Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової

[7] Музика І. В. Захист прав і свобод українців Галичини під час Першої світової війни у політичній діяльності та науковому доробку Костя Левицького. *Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні* : до 35-річчя Незалежності України: збірник тез всеукраїнської наукової конференції (Київ, 17 березня 2026 р.). Ред. колегія : О. В. Скрипнюк (голова), Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2026. С. 314–321.

війни» (1929). Як зазначав правознавець, Австрія «поможе розвалити ту прокляту тюрму народів, що зветься імперією царя. Поможе нам стати панами на власній землі. Принесе нам свободу і землю!» …принесе українцям свободу особи, майна, союзів, зборів, слова, загальне і рівне виборче право, свободу віросповідання, право кождому вільно говорити, читати і вчитися на своїй рідній мові. З самого початку війни на окупованих російськими військами українських етнічних територіях в складі Австро-Угорщини, наголошував К. Левицький, одразу були задіяні заборони друку і продажу українських газет, інших друкованих видань українською мовою. Окупаційна влада застосувала розстріли та репресії стосовно українського населення та греко-католицьких священників, які не означають нічого іншого, як «лише послідовне продовження політики винищення, котру Росія від століть веде проти самого факту існування української нації».

А у статті «Новий Переяслав?» він зауважував, що від часу входження Галичини до Габсбурзької монархії, правлячі кола останньої не довіряли галицьким українцям, звинувачували їх у русофільстві та «віддали над ними державне верховодство в руки поляків». К. Левицький боровся проти репресивної політики правлячих кіл Габсбурзької монархії, зокрема, проти арештів та інтернування українців до концентраційних таборів в Талергофі, Терезієнштадті, Гмінді, Гнаві, де у період 1914–1917 рр. загинули тисячі людей. Винуватцями інтернування невинних людей, наголошував К. Левицький, були цивільні австрійські урядовці місцевих адміністрацій та відділи австрійського й угорського (мадярського) війська, які під час їхніх переходів нападали на українське невинне і беззбройне населення і без судів вішали та розстрілювали наших людей під закидом, що вони є «Русси» чи «Рутени» — зрадники держави. Під час цих екзекуцій страчено тисячі невинних людей. За результатами протестів українських громадсько-політичних діячів й К. Левицького, зокрема, наказом архикнязя Фридриха, виданого 13 січня 1915 р., було заборонено через зловживання воєнного права вважати всіх русинів зрадниками й застосовувати до них покарання, оскільки з геройською відвагою боролися в рядах австрійської армії.

Під час діяльності у Віденському парламенті в 1917–1918 рр. К. Левицький порушував питання захисту політичних, економічних, соціальних і культурних прав українського населення Галичини та військових. Однак ці питання так і не були винесені на розгляд парламенту.

Значну увагу проблемі прав людини в період польсько-української війни 1918–1919 рр. та окупації Польщею території ЗУНР приділяв *Михайло Михайлович Лозинський* (1880–1937) — правознавець, політичний діяч, дипломат, професор міжнародного права (1921), з весни 1924 р. — голова Комітету поневолених Польщею народів. У 1918–1919 рр. обіймав посаду заступника державного секретаря закордонних справ Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), очолював дипломатичну місію ЗУНР на мирній конференції у Парижі[8].

У праці «За державну незалежність Галичини. Чому українська Галичина не може прийти під Польщу» (1921) він зазначав: 20 листопада 1919 р. комісія з польських справ Верховної ради Антанти підготувала проект договору між країнами Антанти та Польщею щодо Східної Галичини, в якому ігнорувалося право українського народу Галичини на самовизначення й забезпечення особистих, політичних та релігійних свобод українського населення. Антанта пропонувала Польщі мандатне управління українськими етнічними землями Східної Галичини на 25 років. Галичині надавалася обмежена політична автономія.

З юридичного боку, зазначав М. Лозинський, справа виглядає так, що громадянськими і політичними правами в Галичині користуються тільки поляки, зате українці перебувають у становищі рабів, яких примушують до виконання обов'язків супроти держави, не даючи їм ніяких прав (у тому числі й національним меншинам, які не визнають себе поляками). Всі національні права, які здобули собі українці в Галичині за Австрії,

[8] Музика І. В. Захист та збереження прав людини в умовах воєнного часу в науковій спадщині Михайла Лозинського. *Влада і права людини в умовах війни: юридичні, політичні та історичні виміри* : збірник матеріалів 2 (17) Всеукраїнської наукової конференції (Львів–Київ, 5 грудня 2025 р.) / Редколегія : Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар) та ін. Острог : ФОП Свинарчук М. В., 2025. С. 126–131.

Польща знесла. Докладно порушення та позбавлення прав українців Галичини, найяскравіші приклади злочинів польської окупаційної влади викладені у збірці «Крівава книга» (ч. 1, 1919; ч. 2, 1921), яку правознавець підготував у співавторстві з професором П. Карманським.

Обґрунтовуючи необхідність захисту прав українського населення, М. Лозинський звертається до результатів розгляду ноти Президента Галицької Національної Ради до Ради Союзу народів в Женеві, яка 21 лютого 1921 р. розглядала в Парижі справу Східної Галичини і своїм рішенням ствердила, що «суверенні права над Східною Галичиною» належать головним державам Антанти, а не Польщі, яка лише є мілітарним окупантом Східної Галичини. Утім, через низку обставин це рішення так ніколи й не було втілено у життя. Рада послів Антанти 14 березня 1923 р. визнала Східну Галичину територією Польщі.

На превеликий жаль, науковий доробок багатьох українських науковців, який має сприяти створенню дієвих механізмів захисту прав народів, переважно забутий або залишається поза увагою суспільства та політичних спільнот. Така доля спіткала й творчу спадщину *Ольгерда Іполита Аполлоновича Бочковського* (1885–1939) — видатного соціолога, одного із засновників української націології, публіциста і політичного діяча, автора багатьох праць з проблем теорії та історії націй, боротьби пригноблених народів (зокрема українців) за національне визволення, національні права й національно-державне самовизначення[9].

Питання захисту прав народів, зазначав націолог, було предметом обговорення ще до Паризької мирної конференції 1919–1920 рр., утім чіткої позиції держав учасниць щодо змісту й меж поняття «право народів на самовизначення», як основи захисту прав народів, так і не було визначено. Тому актуальним завданням, на його думку, було створення загальної міжнародної платформи для національних справ, провідні засади якої були б

9

[9] Музика І. В. Захист прав народів під час війни у проєкті Ольгерда Бочковського (1914–1920 рр.). *Правова держава*. 2026. Вип. 37. С. 323–330. DOI: https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-323-330

вказівками для полагодження окремих питань, з урахуванням індивідуальної своєрідності кожного народу. Докладніше про відповідні погляди вченого можна дізнатися зі збірки його вибраних праць «Національна справа (статті про національне питання в зв'язку з сучасною війною)» (2018).

У період Першої світової війни та у перші повоєнні роки процес створення держав східноєвропейських народів на теренах колишніх Австро-Угорської монархії та Російської імперії гальмувався керівництвом провідних тоді європейських держав і США через поширену концепцію існування недержавних і неісторичних народів не тільки в соціалістично-революційній доґматиці Європи XIX ст., як зазначав професор, а й у світоглядних позиціях провідних європейських політичних лідерів.

Прикладом може послугувати доля ЗУНР. Уряд ЗУНР доклав багато зусиль, намагаючись заручитися підтримкою західних держав у боротьбі українців Галичини за суверенітет та незалежність своєї держави в умовах польсько-української війни 1918–1919 рр. Проте спільна українська делегація ЗУНР та УНР (Директорії) не дістала жодної підтримки західних держав — учасників Паризької мирної конференції. Звернення дипломатичних місій ЗУНР до уряду США також не мало успіхів. Таке ставлення до національних прав українців, наголошував О. Бочковський, призвело до того, що в Східній і Середній Європі «лютує або жевріє непогаснений вогонь національної ненависті та кривавих війн». Проблема реалізації права українського народу на самовизначення не була врегульована, були вирішені лише деякі національні справи, але без якоїсь загальної ідейної програми, яка б стала базою для створення національного та реформування міжнародного права.

Захисту прав поневолених народів та встановленню тривалого миру, на думку правознавця, мало б послугувати створення Союзу Народів на основі Декларації прав народів (Д. П. Н.), яке «є негайною справою, а не якимсь мрійним постулатом, але стає актуальною проблемою першорядного реально-політичного значення та невідкладною необхідністю». Сформулювати основні положення Д. П. Н. мав спеціальний міжнародний конгрес з

представників заінтересованих народів за умови недопущення будь-якого національного утиску або поневолення в області національного життя. Д. П. Н. мала б створити загальнообов'язкову міжнародну правову базу, в якій визнано абсолютне право всіх народів (без жодних винятків) на повне національне життя у всіх його проявах і формах та скасовані всі громадянські й державно-політичні обмеження антинаціонального характеру. «Це застереження особливо стосується країн (подекуди середньоєвропейських, але головно східноєвропейських), де лютує боротьба між історичними народами-панами та «неісторичними» народами-кріпаками, що прокинулися до національної свідомості та ведуть боротьбу за визволення з ярма чужої національної гегемонії». Отже, принципово слід заборонити будь-які спроби відновлення історичних державних конструкцій, бо всі вони, майже без винятку, будуть огнищами національних заколотів та ворогувань, отже, творитимуть небезпеку для міжнародного миру». Д. П. Н. має скасувати у майбутньому будь-яку рангову класифікацію народів на вищих та нижчих, більшовартісних та меншовартісних. Вона має базуватися на принципі національної рівноправності та рівновартості. Регулювання міжнаціональних відносин має ґрунтуватися на загальнообов'язковому правовому ґрунті, коли буде усунено й унеможливлено необмежену сваволю пануючих народів та держав, «що трактують національні спори як власні хатні справи, щодо котрих можна поводитись зовсім безконтрольно, самовільно й без найменшої відповідальності перед цілим світом. Тому неминучим є, аби на будуче національне право мало міжнародний характер та загальнообов'язкову екзекутивну силу».

О. Бочковського можна вважати одним з інтелектуальних попередників ідей, на яких згодом постали ООН та Європейський Союз — передусім принципів рівноправності й самовизначення народів, дієвих засобів захисту прав народів, зокрема застосування сили та покарання за порушення норм міжнародного права й суверенітету.

Підсумовуючи досягнення західноукраїнських дослідників на цьому історичному етапі, слід констатувати, що вони були послідовні в своєму захисті національних прав українців як від

російської, так і польської експансії, відстоювали право українців Галичини на самовизначення й забезпечення особистих, політичних та релігійних свобод українського населення, збагатили традиційні конвенційні положення гуманітарного права ідеями національної рівноправності та рівноцінності, а також захисту прав поневолених народів як неодмінної передумови тривалого миру.

1.3 Вихованці Львівського університету Г. Лаутерпахт і Р. Лемкін: формування засад сучасного правозахисту та міжнародної відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності й геноцид

Важливість розуміння прав людини як цінностей, що динамічно розвиваються і наповнюються новими сенсами внаслідок таких цивілізаційних потрясінь, якими є війна, актуалізує історію переосмислення прав людини, здійсненого людством внаслідок досвіду пережитих у XX ст. двох світових війн. Як Перша, так і Друга світова війни дали неймовірні імпульси правам людини, визначили вектор їх подальшого розвитку. Такою без сумніву стане і сьогоднішня війна Росії проти України у масштабах її впливу як на право України, так і на міжнародне право, особливо в частині захисту прав людини.

Безпрецедентні людські втрати, спричинені Першою світовою війною, переконали держави, що мир і безпека неможливі без міжнародних гарантій прав людини. Ця війна стала поворотним моментом у розвитку права щодо поводження з військовополоненими та створення Женевської конвенції 1929 р., яка заклала нові стандарти гуманності у війні. Втім, її загальне юридичне значення переважно оцінюється у межах того впливу, який вона мала на *jus ad bellum,* а також на формування ідей стосовно колективної безпеки та колективних людських прав. Старі євразійські імперії розпалися та спричинили політичні перекроєння післявоєнної Європи, а народи, що їх населяли, або проголошували власні національні держави, або опинилися національними меншинами в цих відновлених чи новопроголошених державах. Цілком закономірним наслідком цього стало те, що саме *колективний вимір* людських прав отримав пріоритет у міжнародному правовому захисті.

Коли в *the Inquiry* — дослідницькій групі щодо підготовки матеріалів для мирних перемовин та мирного договору, заснованої

у вересні 1917 р. президентом Вудро Вільсоном, — з'являється концепт, а згодом проголошений принцип міжнародного права, — право народів (націй) на самовизначення — навіть в команді американського президента він не всіма сприйнятий однозначно. Так, державний секретар США Роберт Лансінг надавав більшого значення єдності імперської Росії та польським претензіям на західну Україну, ніж незалежній українській державі, а у меморандумі від грудня 1918 р. писав про небезпеку таких ідей: «Це неминуче стане основою для неможливих вимог на Мирному конгресі і спричинить проблеми в багатьох країнах. <…> Ця фраза просто наповнена динамітом. Вона породить надії, які ніколи не можуть бути реалізовані. Боюся, що це коштуватиме тисячі життів… Яка біда, що ця фраза була коли-небудь вимовлена! Яке горе вона спричинить!».

Для президента В. Вільсона та його однодумців це право стало, насамперед, захистом національних меншин та етнічних груп, шляхом визнання за ними права на власний самозахист через внутрішній механізм демократичного самоврядування. Фактично, право на самовизначення виникає у відповідь на повоєнні політичні виклики як практичний політичний інструмент для усунення найбільш конфліктогенного чинника для повоєнного миру в Європі та світі.

Переможні держави Антанти визнали, що етнічне невдоволення територіальним статусом-кво може перерости у внутрішнє і навіть міжнародне насильство. Тому визнання незалежності або розширення держав Центрально-Східної Європи — Польщі, Чехословаччини, Румунії, Королівства сербів, хорватів і словенців та Греції — було поставлене в залежність від їхньої згоди на певні гарантії щодо меншин. Відтак, права меншин становлять одночасно, з одного боку, об'єкт захисту міжнародного співтовариства, а з іншого — є політичним інструментом забезпечення гарантій збереження загального повоєнного миру, про що також зазначав президент В. Вільсон. Все це набуло юридичного закріплення в окремих розділах загальних мирних договорів та в спеціальних п'яти Меншинних угодах (*Minority Treaties*), еталонною з яких стала Мала версальська угода з Польщею.

Тому саме групові права склали основу забезпечення миру в міжвоєнній Європі та перебували в постійному фокусі уваги Ліги Націй та її формули міжнародного захисту. Індивідуальні права людини тривалий час залишалися прерогативою національних держав, перебуваючи в їх повній юрисдикції.

Однак одним із уроків Другої світової війни стало тотальне відторгнення трагічного досвіду надмірної фіксації на міжнаціональному поділі та подальшої пріоритетизації окремих національних груп над іншими з усіма катастрофічними наслідками. Американська традиція «негативних прав» — свобода слова, свобода совісті, захист від державного свавілля — лягла в основу для формування післявоєнних документів, зокрема Загальної декларації прав людини (1948), всупереч альтернативній радянській моделі, сфокусованій на колективних та соціально-економічних правах. Саме тому Радянський Союз, разом з УРСР, БРСР та іншими країнами радянського блоку, при голосуванні за Загальну Декларацію прав людини у 1948 р. не голосував «за», а утримався, хоча документ і не заблокував. На перший план виходять фундаментальні індивідуальні права людини, і поступово доктрина та законодавча практика захисту групових людських прав, захисту прав меншин, стають суто індивідуалістичними — права груп захищаються переважно через окремих індивідів як представників такої групи.

Нюрнберзький процес змінює механізм захисту прав меншин, розпочатий та встановлений Лігою Націй. Саме після Нюрнбергу переслідування меншин стало міжнародним злочином, а саме переслідування за расовими, етнічними, релігійними ознаками, масові депортації, знищення груп було визнано злочинами проти людяності. Також там вперше в обвинувальному акті з'являється звинувачення в злочині геноциду, хоча трибуналом він так і не був визнаний окремим злочином. Це сталося пізніше — у Конвенції про запобігання злочину геноциду та покарання за нього (1948).

Така траєкторія розвитку прав людини хоч і визначалася політично, в правовому оформленні спиралася на інтелектуальні та організаторські зусилля правознавців *Герша Лаутерпахта* та *Рафаеля Лемкіна*, що додатково підкреслює значення та вплив

особистості на концептуальний та нормативний розвиток прав людини[10].

В деяких статтях їх доробок навіть досліджують у порівнянні. Це зумовлено не лише паралелями їх доль: обидва народжені на перехресті епох та виросли в єврейських штетлах у Східній Європі — Лемкін у містечку поблизу Вовковиська Гродненської губернії Російської імперії (сучасна Білорусь), а Лаутерпахт в Жовкві на Львівщині. Один за одним студіювали право на юридичному факультеті Львівського університету (тоді — університету Яна Казимира): Лаутерпахт у 1915–1919 рр., Лемкін — у 1920–1924 рр. Обидва пережили досвід війни та еміграції, втратили рідних під час воєнного лихоліття.

Ще більше вражають паралелі їх творчого шляху — обидва розробили унікальні концепції загальносвітового значення, спрямовані на *захист прав людини засобами міжнародного права*, однак використали для цього концептуально різні підходи. Вклад *Герша Лаутерпахта* асоціюється переважно з розвитком *доктрини захисту індивідуальних прав людини, о*бґрунтованої значною мірою завдяки застосуванню ним *історико-правового підходу,* та виробленням *концепції злочинів проти людяності* як її продовження та законодавчого втілення. Маловідомими є його не менш цікаві новаторські підходи щодо групових людських прав, які не були реалізовані в Загальній декларації та не стали частиною міжнародного права, а відтак залишилися поза увагою науковців.

Г. Лаутерпахт концептуалізує *злочини проти людяності*, з їх подальшою криміналізацією засобами міжнародного та національного права. Для цього він спочатку обґрунтовує необхідність визнання індивіда суб'єктом міжнародного права. Включення нової категорії злочинів до ст. 6 Хартії, що передбачала створення Міжнародного воєнного трибуналу для судового переслідування

[10] Іванова А. Ю. Світові війни XX століття як імпульс до розвитку людських прав: в контексті праць Рафаеля Лемкіна та Герша Лаутерпахта. *Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні* : до 35-річчя Незалежності України: збірник тез всеукраїнської наукової конференції (Київ, 17 березня 2026 р.). Ред. колегія : О. В. Скрипнюк (голова), Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2026. С. 257–266.

і покарання головних воєнних злочинців європейської Осі, стало, мабуть, найвідомішою заслугою Г. Лаутерпахта. Правознавець оцінює таке включення ще й як перше, після Другої світової війни, опосередковане міжнародне визнання основних прав людини. Адже злочини проти людяності визнаються кримінальними діяннями незалежно від їх криміналізації нормами внутрішнього національного законодавства. Відтак визнання караності злочинів проти людяності фактично підтверджує існування прав людини, що ґрунтуються на правопорядку, що є вищим за внутрішнє законодавство держави (*Lauterpacht H. International Law And Human Rights. London: Stevens & Sons Limited*, 1950)[11].

Головним напрацюванням *Рафаеля Лемкіна*, натомість, стала концепція геноциду, спрямована на захист *груп та групових людських прав*. Існують різні думки щодо проблемності цього «злочину злочинів», починаючи із суті самої концепції — чим злочин стосовно багатьох людей є гіршим і вищим рівнем злочину порівняно зі злочином, спрямованим проти однієї людини? Також наявність спеціального умислу — намір знищити захищену групу повністю або частково, — який є центральним для злочину геноциду і, за оцінками фахівців, радше ніж природа самого акта, власне і робить геноцид унікальним злочином. Отже, наявність цього спеціального умислу разом із високим стандартом його доведення вважається однією з причин, чому звинувачення у геноциді рідкісні й складні, а сам цей стандарт іноді стає перешкодою для притягнення до відповідальності. Загалом цей концепт унормувався в відомому нам вигляді під впливом тодішньої політичної ситуації і має потенціал для подальшого наукового доопрацювання, про що зазначав сам Р. Лемкін.

На формування у Р. Лемкіна ідеї цього концепту вплинули два сучасні йому резонансні злочини та наступні за ними судові процеси: вбивства Талаата-паші в 1921 р. та Симона Петлюри в 1926 р., скоєні відповідно Согомоном Тейліряном та Самуїлом Шварцбардом. Талаат як міністр внутрішніх справ турецького

11

[11] Іванова А. Ю. Еволюція захисту прав людини під впливом воєнних конфліктів: внесок Герша Лаутерпахта. *Правова держава.* 2026. Вип. 37. С. 331–344. DOI: https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-331-344

уряду в 1915 р. був головним організатором геноциду вірмен, а ім'я Петлюри пов'язувалося з погромами тисяч євреїв в Україні. Як зазначає австралійська дослідниця та біографіст Р. Лемкіна Донна-Лі Фрізе (*Donna-Lee Frieze*), Р. Лемкін був вражений не так самими цими вбивствами, як наступними судовими процесами над С. Тейліряном, чия родина була вбита під час геноциду вірмен, і С. Шварцбардом, чиї батьки були вбиті під час погромів. Він був глибоко стурбований тим, що уряд може безкарно намагатися знищити національну групу, тоді як людина може бути засуджена за вбивство окремої особи. Судові процеси висвітлили подробиці геноциду та погромів «як відкриту рану перед усім світом». І С. Тейлірян, і С. Шварцбард були визнані божевільними та неосудними на підставі травм, яких вони зазнали, і тому були виправдані. Після судового процесу над С. Тейліряном у 1921 р. Р. Лемкін зазначає, що його занепокоєння щодо вбивства невинних людей стало більш значущим. У 1927 р. після судового процесу над С. Шварцбардом він написав статтю, в якій засудив відсутність будь-якого закону про уніфікацію моральних стандартів щодо знищення національних, расових та релігійних груп.

Вклад Р. Лемкіна полягав не лише у концептуалізації цього «злочину злочинів», а й у колосальній лобістській та популяризаторській роботі, яку він здійснив в академічних, юридичних та політичних колах для виведення концепції поза межі власного кабінету та для того, щоб вона стала обговорюваною та зрештою імплементованою в міжнародне право та судову практику. В автобіографії Р. Лемкін згадує, що вперше сформулював поняття геноциду на міжнародній конференції юридичних експертів, що відбулася в Мадриді в 1933 р., яку він відвідував як представник міжвоєнної Польщі, але пропозиція щодо укладення конвенції була відкладена.

Концепція вже почала складатися, однак описувалася в термінах «варварство» та «вандалізм» — термін «геноцид» ще не винайдений. З того часу він продовжував невпинно відстоювати цю ідею, борючись одночасно за власне життя — Р. Лемкін пережив досвід біженства з окупованої Польщі через Україну, Білорусь, для того, щоб востаннє побачитися і попрощатися зі своїми батьками і рідними — далі через Литву, Швецію до США. Вже там

була завершена та вийшла друком його книга «Правління Осі в окупованій Європі», де власне і був вперше надрукований термін «геноцид». Справжні плоди його зусилля почали приносити, коли після війни уряд США відправив його до Лондона і Нюрнберга, щоб допомогти підготувати обвинувальний акт проти нацистських військових злочинців. Там Р. Лемкін включив звинувачення в геноциді до цього обвинувального акта. У 1946 р. він домігся, щоб три делегації внесли до Генеральної Асамблеї ООН резолюцію, яка закликала до підготовки Конвенції про геноцид.

Ключовим аргументом для міжнародного сприйняття концепції, її відмінності від інших «беспричинних звірств навіть у великому масштабі, як це сталося в Бельгії чи Франції в 1914 році» та небезпечність злочину в міжнародному масштабі виявився не суто гуманістичний, а радше державно-політичний. Всебічно аналізуючи чинне законодавство Рейху, Р. Лемкін аргументував, що Гітлер має намір назавжди змінити політичну структуру населення Європи: «Деякі народи та раси зникнуть повністю або будуть назавжди знешкоджені. Навіть у разі поразки Німеччини <…> народи, які залишаться, будуть змушені покладатися на Німеччину задля власного виживання. Німці намагаються перемогти та знищити не уряди, а народи. Вони знають, що у разі знищення народу не буде урядів, а в разі часткового знищення — уряди будуть настільки слабкими, що Німеччина не буде їх боятися. Якщо цей нацистський план вдасться в Європі, то можна сміливо виключити Європу з майбутніх планів або політичних міркувань у ваших (*європейських — А. І.*) відносинах з рештою світу». Фактично Р. Лемкін пояснює, що за тодішньою європейською «війною проти армій» стоїть насправді геноцид — «війна проти народів», що загрожує самим європейським державам і усій Європі.

Резюмуючи, світові війни XX ст. дали значний імпульс до формування та еволюції як індивідуальних, так і групових людських прав, що стало відповіддю на багатомільйонні людські жертви та політичні вимоги часу. Щоправда, розквіт групових людських прав — прав меншин, зумовлений Першою світовою війною, був значною мірою нівельований наслідками Другої світової війни, що вкотре демонструє високий ступінь інструменталізації людських прав у політичних інтересах, їх значну

політичну залежність. Формування цих підходів вимагало поєднання інтелектуальних надзусиль видатних правознавців, їх унікального воєнного особистого досвіду, непересічних юридичних компетентностей та активної залученості до міжнародної фахової науково-практичної співпраці, із прагматичними потребами *Realpolitik*, адже обидві концепції, спрямовані на захист людських прав, виникли також як інструменти самозахисту держав і забезпечення міжнародного правопорядку. Безумовно, такою стане і ця війна, яка має визначити нове розуміння та наповнення прав людини в Україні, Європі та, можливо, у світі.

1.4 Утвердження ідеї захисту людських прав та протидії агресії в радянській і пострадянській правовій реальності

Ідеї прав людини увійшли (значною мірою інструменталістськи та декларативно) в радянський науковий дискурс переважно вже після Другої світової війни з утворенням ООН і включенням СРСР та як формально окремого суб'єкта міжнародного права радянської України в міжнародну систему захисту прав людини.

До того часу класовий і колективістський підхід до права в умовах диктатури пролетаріату доктринально передбачав наявність конституційних прав лише у трудящих мас. До того ж ці права вважалися не природними і невідчужуваними, а такими, що надаються державою і можуть бути обмежені в інтересах суспільства. Відповідно, інтереси держави ставилися вище за інтереси особи, а індивід мав підпорядковувати свої права колективу. На тлі цих етатистських і тоталітарних концепцій навіть декларовані і формально конституційно гарантовані права громадян перекреслювалися свавіллям влади і протиправними репресіями, які особливо поширилися в часи сталінщини. В контексті ідеологічного протистояння категорія «права людини» трактувалася як шкідлива буржуазна вигадка, ідеологічна конструкція, що прикриває капіталістичну експлуатацію трудящих мас.

Подальша еволюція поглядів українських радянських учених на проблему прав людини визначалася сукупністю різних чинників: відмова від ізоляціонізму та поступова інтеграція радянської держави (в дусі ідеї мирного співжиття держав з різним соціальним устроєм) в міжнародну інституційну систему; позитивні зміни у ставленні до міжнародного права (керівні структури СРСР тепер не відкидали його, а намагалися впливати на його зміст); перехід на доктринальному і конституційному рівнях від держави диктатури пролетаріату до загальнонародної держави; загальна лібералізація радянського політичного режиму в часи післясталінської «відлиги». Тиск міжнародної спільноти і вплив міжнародного права помітно сприяли тому, що елементи концепції

прав людини почали більшою чи меншою мірою впроваджуватися у власні радянські ідеологію та правові доктрини. Важливим аспектом нових підходів став подальший розвиток міжнародного гуманітарного права.

Насамперед маємо звернути увагу на вагомі здобутки видатного історика права та юриста-міжнародника *Володимира Михайловича Корецького* (1890–1984). Його загальна наукова спадщина відображена, зокрема, у тритомнику вибраних праць вченого, глибоко вивчена у вітчизняній науці та не потребує якогось додаткового аналізу в рамках цієї наукової записки[12]. Нагадаємо лише деякі загальновідомі положення, що безпосередньо стосуються теми нашого дослідження.

В. Корецький входив до складу Комітету ООН із прогресивного розвитку міжнародного права та його кодифікації (1947), згодом став членом Комісії міжнародного права ООН (1949–1951), яка продовжила роботу попереднього комітету. Водночас у 1947–1949 рр. він був членом і першим заступником голови Комісії ООН із прав людини, основним завданням якої було розроблення проєкту Загальної декларації прав людини. В структурі цієї комісії створений окремий редакційний комітет на чолі з Е. Рузвельт. Професор В. Корецький був заступником голови редакційного комітету, особисто запропонував формулювання ст. 1 Декларації, яку було схвалено у такій редакції: «Всі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах. Вони наділені розумом і совістю і повинні діяти по відношенню один до одного в дусі братерства».

Як людина, що пережила дві світові війни, він приділяв окрему увагу питанням організації світового порядку на основі миру і справедливості, задумав цикл нарисів, присвячених історії відповідних проєктів. Зокрема, кілька його праць присвячені проєкту чеського короля Юрія (Іржі) Подебрада про організацію світу і безпеки, який правознавець особисто ввів у науковий обіг і розглядав як інституційну модель взаємодії держав з урахуванням

[12] Денисов В. Н. Наукова спадщина академіка В. М. Корецького та сучасний розвиток науки міжнародного права. *Держава і право* : збірник наукових праць. Юридичні і політичні науки. Спецвипуск. Київ–Дніпропетровськ, 2003. С. 465–473.

нових історичних завдань народів. У рукописній спадщині вченого можна знайти й проспект (розширену анотацію) статті під схожою назвою, присвяченої проєкту французького короля Генріха IV Наварського і його царедворця Максимільяна де Бетюн Сюллі.

Правознавцю належить певний пріоритет в аналізі проблеми присутності воєнних баз на територіях іноземних держав, якій він, зокрема, присвятив працю «Створення воєнних баз США на чужих територіях — порушення міжнародного права» (1954). Без надмірної політизації, з суто юридичних позицій у цій статті в контексті заявленої проблеми розглядаються питання суверенітету, юрисдикції, оренди, повного права володіння, політичного володіння, кримінальної юрисдикції, примата міжнародного права тощо. Запропонований ученим підхід, як видається, і сьогодні зберігає певне практичне значення[13].

Класиком української юриспруденції є також яскравий представник радянської аналітичної юриспруденції, безперечний авторитет у галузі теорії держави і права та міжнародного права прав людини, член-кореспондент АН УРСР, заслужений діяч науки УРСР, лауреат премії ООН «За видатні досягнення в галузі прав людини» *Петро Омелянович Недбайло* (1907–1974).

Становлення світогляду та правових поглядів вченого припало на міжвоєнну добу, коли священним обов'язком кожної радянської людини вважалася готовність до праці й оборони. Він пройшов у 1936–1937 рр. строкову військову службу, а з червня 1941 р. служив в органах військової прокуратури, яку закінчив на посаді заступника начальника відділу Головної військової прокуратури Червоної Армії. Служив він сумлінно, мав заохочення від Головного Воєнного прокурора і Прокурора СРСР, був нагороджений кількома медалями. Демобілізувався у званні підполковника у квітні 1946 р.

За свідченням сучасників, П. Недбайло належав до тієї когорти ветеранів, яка дуже неохоче згадувала воєнне лихоліття,

13

[13] Усенко І. Б. Академік В. М. Корецький як історик права (до 125-річчя від дня народження вченого). *Часопис Київського університету права*. 2015. № 1. С. 8–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Chkup_2015_1_3

уникала гучних святкувань та іншого, говорячи сучасним сленгом «побєдобєсія». Як видається, саме власний життєвий досвід цілком природно привів його до лав прихильників миру. У квітні 1949 р. вчений увійшов до складу делегації СРСР на І Всесвітньому конгресі прихильників миру у Парижі. Згодом він став членом Українського республіканського комітету захисту миру. Співпрацював також із загальносоюзним Радянським комітетом захисту миру, який нагородив його своєю вищою відзнакою — медаллю «Борцю за мир».

Підкреслимо, що основна мета тодішнього радянського руху боротьби за мир — відстоювання позиції СРСР у питаннях роззброєння і мирного співіснування (радянської політики миру) цілком відповідала власним поглядам науковця, які він реалізовував як у дипломатичній практиці, так і в наукових працях.

Так, проблема мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, концепція якої активно розроблялася в СРСР у час післясталінської відлиги, в інтерпретації вченого розглядалася в контексті подальшого посилення ролі міжнародного права як регулятора миру і прогресу в розвитку міжнародних відносин, що уможливив еволюцію захисту прав і свобод людини від сфери, яка має забезпечуватися в рамках внутрішньої правової відповідальності держав, до забезпечення цих прав на міжнародному рівні через конвенційні та інші механізми. Зокрема, ці погляди П. Недбайло узагальнив у науковій доповіді «Міжнародний захист прав людини», виголошеній на XI щорічному зібранні Радянської асоціації міжнародного права і згодом неодноразово опублікованій тезами і повними текстами українською і російською мовами в 1968–1969 рр.

Зауважимо, що первісно він розглядав проблему прав і свобод людини як суцільно внутрішньодержавну, вважаючи, що міжнародні засоби лише заохочують, стимулюють держави, сприяють їхній діяльності в забезпеченні прав і свобод людини, зокрема через підписання міждержавних конвенцій. Проте згодом вчений дедалі більше поділяв ідею про безпосередній захист прав людини міжнародним правом, неодноразово підкреслював, що визнання гідності і цінності особистості є необхідною умовою міжнародного миру і безпеки народів. Водночас всупереч тезі

А. Вишинського, що поза державою людина не має права, П. Недбайло відстоював позицію про непорушність прав людини, а не надання їх державою.

У згаданій доповіді він підкреслював, що міжнародне співробітництво держав у галузі забезпечення прав і свобод людини є складовою частиною боротьби за мир і безпеку народів. Водночас наголошував на тому, що одним із завдань ООН і однією з форм міжнародного захисту прав і свобод людини є боротьба з грубими масовими і систематичними їх порушеннями внаслідок імперіалістичної агресії, колоніалізму та неоколоніалізму, расової дискримінації та апартеїду, теорії та практики нацизму і неонацизму, політичного терору, катувань і вбивств, масових репресій стосовно прогресивних діячів і організацій та широких верств населення. Був у цій доповіді і дуже актуальний для сьогодення висновок, що найгрубішим порушенням прав людини (і цілого народу) є агресивна війна, яку він загалом розглядав як незаконну форму збройного конфлікту, наступ зі сторони однієї держави супроти територіальної цілісності та/чи суверенітету іншої держави.

Підсумковий висновок вченого був такий: незважаючи на ідеологічне протистояння, співробітництво держав у захисті прав людини можливе і необхідне як для соціального прогресу, так і для розвитку дружніх відносин між народами та забезпечення загального справедливого миру і безпеки народів.

Так само у зв'язку з підготовкою Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин та співробітництва між державами відповідно до Статуту Організації Об'єднаних Націй (прийнята резолюцією ГА ООН 2525 (XXV) від 24 жовтня 1970 р.) він ще 1963 р. опублікував статтю «Про кодифікацію міжнародно-правових принципів мирного співіснування», де виклав історію питання і свої теоретичні позиції, які і досі видаються цілком актуальними і такими, що пройшли перевірку практикою. Автор, зокрема, виходив із розуміння мирного співіснування не як декларативного гасла, а як комплексу об'єктивно зумовлених принципів, що регулюють відносини між державами з різним суспільно-економічним ладом. Обґрунтовувалася теза про те, що відповідні принципи вже фактично функціонують у

міжнародних відносинах і тому потребують належного нормативного закріплення. Кодифікація розглядалася не як створення нових норм, а як юридичне оформлення та систематизація загальновизнаних засад міжнародного права. У цьому зв'язку підкреслювалося значення таких принципів, як незастосування сили або погрози силою, повага до суверенної рівності держав, невтручання у внутрішні справи та мирне вирішення міжнародних спорів. Особливу увагу приділено ролі універсальних міжнародних організацій у процесі кодифікації, передусім у контексті діяльності ООН. Водночас наголошувалося на необхідності протидії тлумаченням, які звужують або викривляють юридичний зміст принципів мирного співіснування. Загалом стаття відображає характерний для радянської правової доктрини початку 1960-х років підхід до об'єктивного характеру основних принципів міжнародного права та їх ключового значення для забезпечення міжнародної законності.

Також варто звернути окрему увагу на те, що професор брав безпосередню участь у розробленні резолюції ГА ООН «Заходи, які мають бути вжиті проти нацизму і расової нетерпимості» 2438 (XXIII) від 19 грудня 1968 р. Основою нацизму він, зокрема, вважав гіперболізовану оцінку значення нації у процесі державотворення.

Особливо значним був особистий внесок П. Недбайла у прийняття Конвенції ООН про незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства, прийнятої резолюцією ГА ООН 2391 (XXIII) від 26 листопада 1968 р. і ратифікованої Президією Верховної Ради Української РСР 25 березня 1969 р. Для теоретичного обґрунтування незастосування строку давності до воєнних злочинів і злочинів проти людства П. Недбайло у співавторстві з Я. Брайніним та І. Лукашуком опублікував 1966 р. у провідному юридичному часописі АН СРСР «Радянська держава і право» (рос.) насичену неспростовними аргументами відповідну статтю. Автори взяли за основу тезу про міжнародно-правовий характер злочинів нацизму, які кваліфікуються як злочини проти миру, воєнні злочини та злочини проти людяності, що зумовлює особливий режим юридичної відповідальності за їх вчинення. Центральне місце у статті посідає обґрунтування пріоритету

принципу невідворотності покарання над інститутом строків давності. Підкреслюється, що застосування давності до зазначених категорій злочинів є несумісним з їхньою правовою природою та підриває засади міжнародної законності. У цьому зв'язку критикуються спроби виправдати звільнення нацистських злочинців від відповідальності шляхом посилань на внутрішньодержавне законодавство або на гуманістичний характер інституту давності. Автори послідовно доводили, що національні правові норми не можуть обмежувати дію міжнародно-правових зобов'язань у сфері переслідування міжнародних злочинів. Був зроблений висновок про необхідність міжнародно-правового закріплення принципу незастосування строків давності щодо нацистських злочинів, що розглядається як важливий елемент загальної системи боротьби з найтяжчими порушеннями міжнародного права.

Наведене далеко не вичерпує всього концептуального багатства теоретичної спадщини П. Недбайла в галузі міжнародно-правового забезпечення миру і безпеки людства та протидії агресивній війні. Багато з того, що вчений відстоював у своїх працях і практичній дипломатичній діяльності, сьогодні видається аксіомою. Водночас ми є свідками того, як сучасна практика рашизму цинічно нехтує тими принципами, за утвердження яких боровся П. Недбайло та його учні[14].

Традиції вченого в опрацюванні проблем прав людини продовжили його учні *Володимир Андрійович Василенко* (1937–2023) та *Петро Мойсейович Рабінович* (1936–2023).

Значення творчої спадщини *В. Василенка* полягає передусім у тому, що проблематика прав людини у його працях не ізолюється в межах спеціальної галузі, а розглядається як складова міжнародного правопорядку загалом. Для нього міжнародне право не зводилося до сукупності декларативних норм: воно мислилося як система, в якій права, обов'язки, механізми примусу,

[14] Усенко І. Б. Професор П. О. Недбайло про роль міжнародного права в боротьбі за мир і покарання воєнних злочинців. *Влада і права людини в умовах війни: юридичні, політичні та історичні виміри* : збірник матеріалів 2 (17) Всеукраїнської наукової конференції (Львів–Київ, 5 грудня 2025 р.) / Редколегія : Ковальчук В. Б. (співголова), Усенко І. Б. (співголова), Макарчук В. С. (заступник голови), Ромінський Є. В. (вчений секретар) та ін. Острог : ФОП Свинарчук М. В., 2025. С. 137–144.

відповідальність, відшкодування шкоди й інституційне правосуддя взаємопов'язані. Саме тому питання захисту прав людини під час війни у його концепції слід розглядати через ширшу категорію міжнародно-правової відповідальності.

У своїй першій монографії «Відповідальність держави за міжнародні правопорушення» (1976), продовжуючи ідеї П. Недбайла про позитивну юридичну відповідальність, вчений аргументував необхідність розуміти відповідальність не лише як реакцію на правопорушення, а і як активний обов'язок діяти відповідно до права, забезпечувати його реалізацію та підтримувати правопорядок.

Як видається, ця ідея має особливе значення для розуміння трансформації функції держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану. Такий стан справді допускає тимчасове обмеження окремих прав, однак він не означає ані скасування прав як таких, ані звільнення держави від міжнародно-правових зобов'язань. Навпаки, в умовах збройного конфлікту зростає потреба у проактивній діяльності держави, спрямованій на мінімізацію ризиків порушення прав людини, підтримання функціонування правових інститутів, забезпечення доступу до правосуддя, належне документування злочинів, проведення ефективних розслідувань і відновлення порушених прав. У цьому сенсі концепція позитивної відповідальності дає змогу переосмислити захист прав людини як безперервний обов'язок держави, а не лише як реагування на вже вчинене порушення.

У логіці В. Василенка війна не може бути підставою для редукції державної функції захисту до суто силового чи адміністративного виміру. Навпаки, саме в умовах надзвичайного правового режиму перевіряється здатність держави залишатися правовою і діяти в межах міжнародних стандартів. Держава має не лише забезпечувати оборону і безпеку, а й організовувати інституційні та процедурні гарантії захисту прав людини. Йдеться, зокрема, про підтримання діяльності судової системи, забезпечення ефективного контролю за діями органів влади, дотримання принципів необхідності, пропорційності та недискримінації при обмеженні прав, а також про збереження механізмів правового захисту для цивільного населення, військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб, полонених і жертв міжнародних злочинів.

У монографії «Міжнародно-правові санкції» (1982) вчений підкреслив, що санкції виступають правомірною формою міжнародного примусу у відповідь на міжнародне правопорушення, однак вони не вичерпують змісту відповідальності. Відповідальність охоплює ширший комплекс юридичних наслідків, включаючи встановлення факту правопорушення, припинення протиправної поведінки, відновлення порушеного стану та відшкодування шкоди. Для сучасного розуміння захисту прав людини під час війни це має принципове значення, адже не обмежує цей захист лише санкційним тиском на державу-агресора. Необхідною є складніша система дій — від юридичної кваліфікації злочинів до репарацій, компенсаційних механізмів та інституційного правосуддя.

Ця логіка дає підстави осмислювати агресію як первинне міжнародне правопорушення, яке породжує цілий комплекс похідних порушень прав людини. Масові вбивства, катування, депортації, насильницькі зникнення, руйнування цивільної інфраструктури, посягання на власність і культурну спадщину не є ізольованими епізодами, а виступають наслідками базового акту агресії, що дестабілізує міжнародний правопорядок. У цьому контексті захист прав людини не може обмежуватися лише фіксацією окремих порушень. Він передбачає встановлення зв'язку між первинним міжнародним злочином та системними наслідками для людини, суспільства і держави, а відтак — побудову комплексної моделі відповідальності.

Практична цінність такого підходу особливо виразно проявилася у професійній діяльності правознавця. Його робота в міжнародних інституціях, зокрема в системі ООН і в Міжнародному кримінальному трибуналі щодо колишньої Югославії, надала йому змогу осмислити захист прав людини не лише в теоретичній площині, а й як питання функціонування реальних міжнародних механізмів. Це пояснює його увагу до інституційного забезпечення міжнародного правопорядку та до проблеми безкарності за міжнародні злочини. Для нього міжнародне кримінальне правосуддя було не факультативним елементом системи, а необхідним інструментом індивідуалізації відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та інші найтяжчі порушення.

У цьому зв'язку істотне значення має й вироблена ним методологія правової оцінки масових злочинів, апробована, зокрема, в дослідженні «Методологія правової оцінки Голодомору 1932–1933 рр. в Україні як злочину геноциду» (2016). Учений вважав необхідним поєднання ретельного документування фактів, юридичної кваліфікації діянь відповідно до міжнародного права, визначення кола відповідальних осіб і встановлення правових наслідків визнання злочину. Така модель, на нашу думку, є цілком придатною для аналізу сучасних міжнародних злочинів, учинених у ході збройної агресії, коли для належного захисту прав людини необхідно не лише фіксувати окремі факти насильства, а й виявляти їхню системність, цілеспрямованість і юридичну природу.

Після 2014 р. ці ідеї набули у працях В. Василенка ще більшої визначеності. Він одним із перших українських міжнародників послідовно наполягав на правовій кваліфікації дій Російської Федерації саме як збройної агресії, а не абстрактного «конфлікту» чи «кризи». Злочин агресії, у його розумінні, є тим первинним діянням, яке відкриває ланцюг інших грубих порушень міжнародного права і прав людини. Відтак боротьба за права жертв війни має включати не лише механізми гуманітарного реагування, а й міжнародно-правову та кримінально-правову відповідь на агресію як таку.

Особливу цінність для сучасного етапу становить і те, що у працях В. Василенка захист прав людини мислиться як результат взаємодії національних та міжнародних механізмів. Він не протиставляв їх один одному, а розглядав як елементи єдиної системи. Первинний обов'язок належить державі: саме вона має забезпечити правовий захист, розслідування порушень, доступ до правосуддя і відновлення прав потерпілих. Однак у разі, коли масштаби злочинів виходять за межі національних можливостей або коли йдеться про міжнародний злочин, активізуються міжнародні інституції. Зокрема, в умовах війни національні механізми захисту мають діяти паралельно з міжнародними судовими, квазісудовими та політичними механізмами.

Отже, цінність наукової спадщини В. Василенка полягає не лише в окремих висновках щодо міжнародної відповідальності,

санкцій чи міжнародного правосуддя, а й у цілісному баченні міжнародного права як системи, в якій захист прав людини є невід'ємною складовою міжнародного правопорядку. У сучасних умовах воєнного стану ця спадщина дає змогу осмислити трансформацію функції держави щодо захисту прав людини як перехід від переважно реактивної моделі до моделі активної, позитивної відповідальності. Такий підхід підкреслює, що навіть в умовах війни держава не звільняється від обов'язку захищати людину, а навпаки — має реалізовувати цей обов'язок з підвищеною інституційною, правовою і моральною відповідальністю[15].

Інший учень П. Недбайла львівський професор П. Рабінович до проблеми прав людини підійшов не стільки з позицій міжнародного права, скільки через загальнотеоретичне правознавство. Його творчий шлях є яскравим прикладом того, як кращі представники української радянської юридичної науки логічно прийшли до «антропоцентричного перевороту» у вітчизняному правознавстві[16].

Ще у 70-ті роки минулого століття вчений зарекомендував себе як один із найавторитетніших фахівців з теорії законності, зокрема, її поняття і структури та співвідношення з доцільністю. Йому належали наукові пріоритети у розробленні шляхів зміцнення законності в тодішньому суспільстві та соціального планування у цій сфері. Неодмінною умовою утвердження законності (про формування правової держави тоді ще не йшлося) визнавалося правове виховання, передусім молодого покоління (учнів та студентів). У ширшому контексті до здобутків правознавця на цьому етапі відносять розвиток теорії державно-юридичного регулювання.

Разом з іншими радянськими правознавцями він позитивно сприйняв підписання Гельсінського заключного акту 1975 р.,

15

[15] Бондарук В. О. Професор Володимир Василенко про захист прав людини в умовах збройної агресії. *Правова держава*. 2026. Вип. 37. С. 354–362. DOI: https://doi.org/10.33663/0869-2491-2026-37-354-362

16

[16] Науковий спадок Петра Мойсейовича Рабіновича і актуальні проблеми загальнотеорійного правознавства: матеріали міжнародної наукової конференції (Львів, 28–29 березня 2025 р.) / Ред. : М. Дамірлі, С. Рабінович. Львів : Медицина і право, 2025. 268 с. URL: https://hdl.handle.net/11300/29354

який змусив радянське керівництво переглянути своє ставлення до проблематики прав людини, зокрема, віддати їй належне як важливому елементу зовнішньої політики.

У роки перебудови вчений здобув визнання вже як адепт ідеї правової держави, однією з рис якої декларувалося нове ставлення до прав і свобод людини і громадянина. Це цілком відповідало характеру цієї доби, коли права людини перестали бути насамперед пропагандистським інструментом і почали набувати реального нормативного значення.

У березні 1991 р. в газеті «Львівська правда» з'явилася стаття П. Рабіновича «Навчання правам людини починати зі шкільної лави», в якій пропагувалася необхідність запровадження у школі курсу «Основи правових знань і прав людини». Професор так викладав свої творчі позиції. Цей курс має ґрунтуватися на основі рекомендацій, розроблених під егідою ООН. Основним стрижнем, «червоною ниткою» нової шкільної юридичної дисципліни виступає ідея найвищої ваги, самоцінності основних, невід'ємних прав людини. Курс вибудовується «від людини», а не «від держави»: держава розглядається як інститут, покликаний забезпечувати, охороняти й захищати права людини, якщо вона справді прагне бути правовою.

У незалежній Україні вчений почав викладати від 1991/1992 навчального року у Львівському національному університеті імені Івана Франка курс «Теорія права і держави», а згодом підготував й однойменний підручник, який витримав кілька перевидань. Це було не просто перейменування традиційної радянської дисципліни теорії держави й права, а світоглядно-концептуальна переорієнтація та зміна змістовного наповнення курсу у напрямі, який сучасні дослідники називають «правовим людиноцентризмом». Осердям нових підходів стало переосмислення ставлення до проблеми прав людини, яке визначило характер наукових пошуків (розроблення концептуально-методологічних, соціально-філософських і прикладних аспектів засад теорії прав людини та праволюдинних проблем) ученого на все подальше життя.

Нову парадигму прав людини П. Рабінович узагальнив не лише у згаданому загальнотеорійному підручнику, а й у фундаментальному навчальному посібнику «Права людини і громадянина»

(2004, у співавторстві з М. Хавронюком), де системно викладалися поняття прав людини, їх класифікація, гарантії та механізми захисту. Окремі аспекти поглядів правознавця (конституційні гарантії прав людини та механізми їх реалізації) також знайшли відображення у статті «Права людини і громадянина: можливості вдосконалення конституційних гарантій» (2012).

Згодом у статті в науковому виданні НАПрН України «Основоположні права людини: соціально-антропна сутність» (2013) вчений доповнив свої погляди обґрунтуванням природно-правової природи прав людини та розкриттям їх зв'язку із базовими потребами людини. З часом «потребова теорія прав людини» у вітчизняній правовій доктрині стала розглядатися як своєрідна візитівка і визначний творчий здобуток вченого.

До здобутків правознавця належить також наукове опрацювання питання про межі здійснення прав людини, вперше започатковане 1996 р. в його лекційному курсі з теорії права та держави. Як зауважував учений, уся новітня історія людства є історією боротьби саме за межі здійснення прав людини (а точніше за юридичне закріплення та за інтерпретацію таких меж). Він виокремив такі об'єктивні соціальні властивості меж прав людини, як конкретно-історична зумовленість і детермінованість загальнолюдськими та груповими інтересами, виразником яких виступає держава; можливостями суспільства, насамперед його економічним розвитком. Науковець також розробив докладну класифікацію правообмежувань, що ґрунтувалася на деталізованих соціально-змістових та формальних критеріях. Він також аналізував проблеми так званої дерогації прав людини, відступу держав від зобов'язань у цій сфері прав людини під час надзвичайного стану, розглядаючи їх у зв'язку з практикою Європейського суду з прав людини (далі — ЄСПЛ) та положеннями Європейської конвенції з прав людини (далі — ЄКПЛ).

Є підстави вважати, що професор відіграв фундаментальну роль у переході української правової науки від радянської до європейської моделі прав людини; інтеграції міжнародних стандартів у національне правозастосування. До його наукових пріоритетів належить визначення загальних понять міжнародних та європейських стандартів прав людини, механізму національної

імплементації цих стандартів і аналітичне виокремлення стадій цього процесу та його юридичних засобів. Загальне визнання дістали розроблені ним та в очолюваній ним Львівській лабораторії прав людини теоретичні аспекти практики ЄСПЛ. Популяризуючи стандарти Ради Європи та практику ЄСПЛ, вчений особисто вплинув на розвиток в Україні конституційної юстиції та правозастосування.

Слід також звернути увагу на педагогічні здобутки вченого. Його підручники та наукові праці стали базовими для підготовки кількох поколінь юристів в Україні. Окрім того, невдовзі після проголошення державної незалежності України професор активно включився до проєкту Української правничої фундації щодо запровадження в закладах середньої освіти факультативного курсу «Права людини», став зокрема співавтором відповідної навчальної програми (1995) і підручника для 10–11 класів загальноосвітніх шкіл, ліцеїв, гімназій (1997). Став він також ідейним натхненником та незмінним головою журі Всеукраїнських конкурсів учнівських (згодом учнівських та студентських) робіт з прав людини. Ці конкурси доволі успішно проводилися в 1996–2011 рр. за ініціативою Української секції Міжнародного товариства прав людини, активної підтримки Харківської правозахисної групи та ряду інших організацій та окремих ентузіастів[17].

Російська агресія проти України і проголошення воєнного стану фактично не змінили спрямованості наукових пошуків ученого, адже у його попередніх правових позиціях вже були чіткі відповіді на питання, яке місце агресії в системі правових явищ, що пов'язані з порушенням прав людини, чому агресія є порушенням прав людини і міжнародним злочином, які обов'язки має держава щодо прав людини у період воєнного стану, який відступ від цих обов'язків можна вважати правомірним, чому для захисту прав людини в умовах воєнного стану необхідні окремі механізми їх реалізації та забезпечення, які критерії слід застосувати для оцінки дій держави-агресора тощо. Іншими словами, теоретична

[17] Усенко І. Б. Права людини в контексті правової педагогіки професора Петра Рабіновича. *Філософія права і загальна теорія права.* 2025. №1–2. С. 74–84. DOI: 10.21564/2707-7039.1-2.367288

модель, створена цим класиком вітчизняної юриспруденції, стала базовою рамкою для осмислення російської агресії, широко використовується як теоретична основа і методологічний інструментарій сучасних досліджень про права людини в умовах російсько-української війни.

Водночас професор до останніх днів свого життя дієво реагував на виклики часу, вносячи важливий внесок у справу протидії збройній агресії. Так, протягом 2022–2023 рр. у журналі «Право України» публікувалися наукові коментарі вченого до деяких актуальних міжнародно-правових документів. Згодом він став головним редактором надзвичайно цікавого видання «Наукові коментарі до резолюцій Генеральної Асамблеї ООН з питань протидії збройній агресії Російської Федерації проти України», яке побачило світ 2024 р. вже після смерті вченого.

Ось приклад одного з коментарів, наведених у цьому виданні: «Виглядає цілком недолугою, неоковирною спроба Російської Федерації приховати, затушувати справжню зловісну сутність свого збройного вторгнення в Україну за допомогою більш абстрактної терміносполуки «спеціальна воєнна операція»; адже особливість цієї операції полягає в тому, що її здійснено саме через агресію, а не в якийсь інший спосіб».

Отже, правознавці, які розпочали свою діяльність ще в умовах радянської дійсності, дедалі більше в своєму ставленні до проблеми прав людини відходили від тоталітарних стереотипів, поступово долали етатистські концепції, відстоюючи необхідність додержання в державному і суспільному житті принципу законності, а згодом і верховенства права. Їх особистим здобутком став внесок у формування міжнародних стандартів прав людини та вітчизняної антропоцентричної правової доктрини. Що ж стосується проблеми прав людини в умовах воєнного стану, то їх зусиллями щонайменше створено основний методологічний інструментарій для подальших наукових досліджень, зокрема і в контексті сучасної російської агресії проти України.

1.5 Значення наукової спадщини та захист прав науковців в умовах воєнного стану

Наведений вище аналіз праць українських правознавців, на нашу думку, переконливо свідчить, що питання захисту прав людини в умовах воєнного стану прямо чи опосередковано і відповідно до сучасної дослідникам термінології перебували в полі їх уваги щонайменше від другої половини XIX ст. Як наслідок творчу спадщину кількох поколінь вітчизняних правознавців нині складає значний масив доктринальних і практичних напрацювань щодо вирішення в дусі цивілізаційного гуманістичного підходу та верховенства права питань війни і миру, світового правопорядку, рівноправності народів і мирного співіснування, міжнародного гуманітарного права, законів і звичаїв війни, відповідальності держав за злочин агресії, невідворотності покарання воєнних злочинців тощо. Цей доробок цілком відповідав кращим світовим стандартам і навіть свідчить про певний пріоритет українських вчених у формуванні та розвитку нині загальновизнаних доктринальних положень міжнародного права та конституційного законодавства цивілізованих держав.

Важливим уроком минулого є усвідомлена потреба добиватися єдності світового співтовариства у запобіганні агресії, протидії війнам та контролі за додержанням норм гуманітарного права. Забуття цього уроку неодноразово призводило і призводить до домінування політики разових приватних інтересів, чистої *Realpolitik* над ідеями гуманізму.

Суспільним ідеалом та твердим переконанням наших авторитетних попередників було визнання права важливим досягненням цивілізаційного розвитку людства та універсальним регулятором суспільних відносин, що зрештою має привести до справедливого світового правопорядку. У цьому зв'язку зверталася увага на забезпечення загального соціокультурного розвитку та формування високої правової культури.

Правознавці, залежно від конкретних суспільно-історичних умов і в контексті еволюції тодішніх концепцій від поваги

до права, пріоритету правових норм до принципу законності й зрештою верховенства права, послідовно виступали за обмеження воєнного свавілля, гуманізацію законів і звичаїв війни, захист життя і невід'ємних прав цивільного населення, відмову від надмірної жорстокості, гуманне ставлення до населення окупованих територій, поранених і полонених. Разом з тим вони розуміли певну утопічність ідеї повного підпорядкування воєнних дій нормам міжнародного права і застерігали від надмірного «юридичного ідеалізму» або «юридичного сентименталізму».

Власним доробком українських правових мислителів слід вважати поєднання ідей справедливого світового правопорядку з принципами рівноправності і самовизначення народів, що згодом дістали загальне визнання. Вихованцям Львівського університету належать пріоритети в обґрунтуванні необхідності міжнародного захисту індивідуальних людських прав та прав меншин (Г. Лаутерпахт) і формуванні концепції геноциду як міжнародного злочину (Р. Лемкін).

Вітчизняні правознавці більшою чи меншою мірою закладали теоретичне підґрунтя або навіть брали безпосередню участь у формуванні багатьох основоположних документів з прав людини, загалом, та міжнародного гуманітарного права, зокрема. А сучасна національна концепція прав людини повною мірою представлена загальнотеорійним надбанням П. Рабіновича і досягненнями у розвитку міжнародного права В. Василенка. Творча спадщина згаданих у цій науковій записці вчених дає чимало аргументів і для формування правової позиції нашої держави щодо протидії російській агресії, захисту прав цивільного населення і покарання воєнних злочинців.

Втім, за всієї поваги до доробку наших попередників, слід нагадати, що право є феноменом, що характеризуючись певним консерватизмом, все ж постійно і невідворотно розвивається, збагачується новими ідеями та парадигмами. Відповідно нинішня війна Росії проти України у масштабах її впливу як на право України, так і на міжнародне право, особливо в частині захисту прав людини, так само наповнить сучасну нам концепцію прав людини новими сенсами, які наразі вже формуються та дискутуються в науково-практичних спільнотах, та визначатимуть

міжнародну безпеку та правопорядок після завершення цієї війни.

Також слід чесно визнати, що і наше дослідження через дуже стислі строки на його проведення не змогло охопити всіх вчених, які опрацьовували відповідні проблеми, зосередившись переважно на тих професійних правознавцях, творчість яких видавалася найменш вивченою, і залишивши поза увагою доволі велике грono істориків, філософів та інших політичних мислителів.

Отже, доцільно як всіляко пропагувати вже відому творчу спадщину українських правознавців стосовно захисту прав людини в умовах воєнного стану, так і продовжити наукові дослідження відповідної проблематики. На нашу думку, введення до наукового обігу попередніх теоретичних напрацювань і практик сприятиме удосконаленню й підвищенню ефективності механізмів захисту прав людини під час воєнного стану та на окупованих територіях, оскільки загалом проблематика прав людини в умовах війни і в наш час є надзвичайно складною та багатоаспектною.

У рамках проєкту «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні» ми переважно вивчали внесок вітчизняних науковців і освітян у концептуальне осмислення проблем прав людини. Але можлива і зворотна постановка питання: як сучасні парадигми щодо прав людини захищають науковців і освітян[18].

Права науковця і права освітянина — це, на нашу думку, окремі аспекти комплексної проблеми прав людини, що мають як багато спільного між собою, так і певну специфіку. Показово, що статтею 73 «Інститут освітнього омбудсмена» редакції Закону України «Про освіту» від 5 вересня 2019 р. передбачено: «З метою забезпечення належних умов для реалізації права особи на освіту в системі освіти діє освітній омбудсмен. Освітній омбудсмен у своїй діяльності керується Конституцією та законами

[18] Усенко І. Б. Права людини та права освітянина і науковця в умовах воєнного стану. *Актуальні проблеми захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні* : до 35-річчя Незалежності України: збірник тез всеукраїнської наукової конференції (Київ, 17 березня 2026 р.). Ред. колегія : О. В. Скрипнюк (голова), Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2026. С. 208–213.

України, а також положенням про освітнього омбудсмена, що затверджується Кабінетом Міністрів України. Освітній омбудсмен є посадовою особою, на яку Кабінетом Міністрів України покладається виконання завдань щодо захисту прав у сфері освіти». Інститут фактично почав діяти з 2019 р., намагаючись забезпечити захист прав усіх учасників освітнього процесу: учнів, студентів, батьків і педагогів. Сам факт його існування, як видається, слід оцінити цілком позитивно.

Водночас, попри певну традиційну симетрію в регулюванні правового статусу освітян і науковців, аналогічної посади омбудсмана (омбудсмена) в сфері науки поки не існує, хоча загалом концепція доцільності існування галузевих омбудсманів ніби вже утвердилася у вітчизняному дискурсі.

У цьому контексті постановка питання про заснування інституту наукового омбудсмана видається цілком актуальною і доцільною. Аналогічні чи подібні (принаймні частково) за функціями інституції, до речі, вже існують в ряді іноземних країн: Омбудсман з питань науки у Німеччині (*Ombudsman für die Wissenschaft*), Управління з питань доброчесності досліджень у США (*Office of Research Integrity*), Бюро з питань доброчесності досліджень у Великій Британії (*UK Research Integrity Office*), Секретаріат з питань відповідального проведення досліджень у Канаді (*Secretariat on Responsible Conduct of Research*), Нідерландська рада з питань доброчесності досліджень (*Netherlands Board on Research Integrity*). Значний інтерес викликає й діяльність Європейської мережі офісів з дослідницької доброчесності (*European Network of Research Integrity Offices*).

Утім, запровадження інституту наукового омбудсмана обґрунтовується не стільки світовим досвідом, скільки потребою у незалежному, спеціалізованому та доступному механізмі захисту прав дослідників, врегулювання конфліктів і забезпечення академічної доброчесності в умовах недостатньої ефективності наявних інституцій. Водночас створення такого інституту критикується з огляду на ризик дублювання повноважень вже існуючих органів, обмежену спроможність впливати на системні проблеми науки та можливе ускладнення інституційної структури без істотного підвищення ефективності захисту прав.

Як видається, актуальність цієї ідеї насамперед залежить від сучасного стану відносин у науковій сфері України. Тому слід підкреслити, що закладена в редакції Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність» від 1 грудня 1998 р. парадигма посиленого правового захисту науковців і забезпечення гідного рівня наукової діяльності в частині бюджетного фінансування галузі, оплати праці, соціальних гарантій та пенсійного забезпечення науковців тощо повністю провалилася. За чверть віку від проголошення згаданих законодавчих гарантій для науковців фікцією стало і належне бюджетне фінансування, яке реалізується нині лише на одну десяту, і гідний рівень заробітної плати, і високе пенсійне забезпечення (інститут наукових пенсій вже нині фактично знищений). В 2026 р. МОН оголосило про запровадження базового бюджетного фінансування наукових установ, але говорити про позитивні наслідки цієї новели ще передчасно.

В контексті теми цієї наукової записки слід звернути увагу, що негативні процеси активізувалися саме від 2014 р., зокрема після прийняття сумної слави Закону України «Про внесення змін та визнання такими, що втратили чинність, деяких законодавчих актів України» від 28 грудня 2014 р., що наводить на думку про зумовленість цих процесів діями держави–агресора.

Агресія Російської Федерації проти України, особливо з початком повномасштабного наступу в лютому 2022 р., надала також нових акцентів проблемі виживання української науки. До сил безпеки й оборони України (Збройних Сил, Державної прикордонної служби, Національної гвардії, Національної поліції тощо) влилися сотні науковців різних поколінь: від талановитої молоді до досвідчених професорів і докторів наук. Проблема збереження кадрового потенціалу української науки набула конкретного фізичного змісту. Зокрема, підстави для звільнення науковців і освітян від мобілізації закріплені у ст. 23 Закону України «Про мобілізаційну підготовку та мобілізацію», яка протягом останніх років неодноразово змінювалася, але і в нинішньому її вигляді навряд чи може вважатися такою, що належним чином захищає права науковців.

Потенційне поле діяльності для наукового омбудсмана помітно розширилося з нещодавнім прийняттям Закону України «Про

академічну доброчесність» від 18 грудня 2025 р. Досвіду реалізації цього закону практично ще немає, але вже зараз можна передбачити значні розбіжності у трактуванні його окремих положень. Зокрема, закон активно використовує поняття «самоплагіат». Проте наукова спільнота, наскільки ми можемо судити, абсолютно не сприймає цю дуже суперечливу новелу. Більше питань, ніж відповідей залишають і норми закону, які стосуються використання штучного інтелекту. Мимохіть згадується вимога, що свого часу висувалася багатьма викладачами, щоб студентські реферати, курсові та інші письмові роботи виконувалися лише власноруч, а не на комп'ютері.

Також маємо зауважити, що значні повноваження цим законом передбачені для Національного агентства із забезпечення якості вищої освіти (НАЗЯВО) — інституції, яка періодично піддається аргументованій критиці. Передання низки повноважень НАЗЯВО до наукового омбудсмана, як видається, було б позитивно сприйняте науковою спільнотою.

Маємо констатувати, що сучасна українська академічна наука переживає надскладні часи, насамперед через обставини воєнного часу. Багато років зберігається незадовільне фінансування і загальне недалекоглядне ставлення влади, в якому не вдається позбавитися войовничого дилетантизму, надмірно прагматичного підходу до оцінки наукових досліджень, намагання обмежити свободу наукової творчості.

Науковий омбудсман, на нашу думку, може посприяти належній реалізації прав вчених та розвитку фундаментальної науки загалом і соціогуманітаристики зокрема. Серед іншого потрібно протидіяти і згубним процесам у самому академічному середовищі: формалізації оцінювання наукової діяльності, так званій скопусоманії, схилянню перед корпоративними авторитетами, розвитку комплексу меншовартості тощо. Через відсутність публікацій у привілейованих платних виданнях, внесених до двох наукометричних баз, фактично дискримінуються (відсторонюються від участі в редакційних колегіях, в атестаційному процесі тощо) науковці та навіть цілі наукові підрозділи, які з етичних міркувань відмовляються брати участь у подібній імітації наукової діяльності.

Наш інститут надав рекомендації МОН України щодо запровадження нового Порядку формування переліку наукових фахових видань, який через застосування згаданих та інших бюрократичних критеріїв, інакше як згубним для розвитку науки, не можна назвати. Але протести науковців зрештою змогли лише дещо загальмувати, але не скасувати прийняття цього Порядку.

На завершення маємо підкреслити, що війна, воєнний стан мають катастрофічні наслідки для науки, але і в цих умовах є певні позитивні діалектичні прояви. До них можна віднести, наприклад, розвиток дистанційного режиму, підвищення академічної мобільності, посилену увагу держави і суспільства до тих наукових напрямів, які безпосередньо працюють на оборону країни. Втім, тут теж виникають свої проблеми, наприклад, певна дискримінація науковців, які працюють на дистанційному режимі, обмеження творчої свободи під приводом «врахування інтересів оборони країни».

Наведене, як видається, ще раз підтверджує необхідність системних змін у науковій політиці держави в умовах воєнного стану та свідчить про можливу позитивну роль запровадження інституту наукового омбудсмана у захисті академічної свободи й протидії негативним тенденціям у науковому середовищі.

Розділ 2.
Концептуальні засади здійснення державою функції захисту прав людини в умовах воєнного стану та перспективи її розвитку

2.1 Функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану: змістовні аспекти

В умовах деструкції системи сучасного міжнародного правопорядку та інших глобальних загроз сьогодення особливої значущості набувають питання захисту прав і свобод людини. Адже відповідні кризові реалії і, насамперед, ті з них, які пов'язані з військовими або збройними конфліктами, не лише негативно позначаються практично на всіх формах реалізації права визначеними суб'єктами, а й об'єктивно вимагають забезпечення певних обмежень окремих прав і свобод людини з метою досягнення конкретних соціально корисних та необхідних цілей. Така ситуація створює унікальні виклики для функціонування демократичної, правової та соціальної держави, вимагаючи від неї досягнення належного балансу між публічними і приватними інтересами у складних або екстраординарних умовах розвитку суспільства, в межах яких ключову роль та значущість починає відігравати правозабезпечувальна та правозахисна функція держави. Такі умови вимагають офіційного застосування державою визначених у законодавстві правових режимів, серед яких особливе місце займає правовий режим воєнного стану, який вводиться у разі збройної агресії проти відповідної держави чи реальної загрози такої агресії та передбачає посилення повноважень низки державних органів і, передусім, військового командування, а також

встановлення визначених механізмів обмеження прав і свобод людини на відповідний період.

У зв'язку із тим, що правовий режим воєнного стану передбачає введення надзвичайних заходів, спрямованих на підтримку стабільності та безпеки держави в особливий період її існування, та неминуче спричиняє відповідні зміни в правовому статусі громадян, саме функціональна здатність держави забезпечувати та захищати права людини в цих умовах стає своєрідним тестом на зрілість та ефективність функціонування її правової системи. Адже в умовах воєнного стану необхідно не лише забезпечити національну безпеку практично у всіх її компонентах, але й мінімізувати негативні наслідки для людини з огляду на об'єктивно необхідні в цей період обмеження гарантованих її прав і свобод, що ставить перед сучасною демократичною державою особливо складне завдання і вимагає застосування специфічного інструментарію, складові якого мають бути належним чином збалансовані та ретельно контролюватися.

Необхідно також враховувати, що практична реалізація державою функції щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану, як правило, супроводжується значними труднощами, пов'язаними, зокрема, з надмірним або непропорційним характером обмежувальних для прав і свобод людини заходів, введення яких обґрунтовуються необхідністю належного забезпечення національної безпеки, оборони та стабільного функціонування економічної та інших важливих сфер суспільного життя. Адже в окремих випадках такі обмежувальні заходи можуть використовуватися як інструмент політичного тиску на людину, що призводитиме до зловживання владою та порушенню прав людини, а також мати відверто репресивний або насильницький по відношенню до неї характер. Саме тому питання про правові механізми та засоби, за допомогою яких держава може ефективно забезпечувати та захищати права людини в умовах воєнної агресії проти неї, вимагає здійснення глибокого теоретичного аналізу та розроблення відповідних рекомендацій для удосконалення існуючих правових норм.

Як відомо, забезпечення та захист прав людини являє собою фундаментальну, найголовнішу функцію сучасних демок-

ратичних держав, зміст якої полягає у створенні всіх необхідних умов для ефективної реалізації індивідом гарантованих йому прав і свобод, а також їх відновленню та захисту у випадку їх порушення з боку будь-яких інших суб'єктів. Не є винятком в цьому сенсі і Україна, яка у частині другій ст. 3 Конституції встановлює норму найвищої юридичної сили про те, що права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави; держава відповідає перед людиною за свою діяльність; утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

Зазначені норми, а також закріплення на конституційному рівні категоричного правового імперативу, згідно з яким права і свободи людини, її життя і здоров'я, честь та гідність, недоторканність і безпека визнаються найвищими соціальними цінностями, свідчать про те, що забезпечення та захист прав людини є центральною, інтегральною та системоутворюючою функцією держави, зокрема України, яка формує змістовний контекст будь-яких інших функцій держави незалежно від їх різновиду. Адже в умовах правової, соціальної та демократичної держави забезпечення та захист прав людини виступає основою, квінтесенцією ефективного функціонування всіх соціальних інститутів, а діяльність держави в цьому напрямі повинна пронизувати всі сфери суспільного життя. Водночас у науковій літературі ця функція держави може називатися по-різному, зокрема, як функція охорони прав і свобод громадян; функція охорони конституційного ладу, прав та свобод громадян; функція забезпечення прав і свобод громадян[19], функція захисту прав людини[20], функція забезпечення прав людини[21] тощо.

19

20

21

[19] Бєлов Д. М., Швед І. І., Бєлова М. В. Правоохоронна функція держави: роль та місце органів прокуратури. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2023. Вип. 76. Ч. 1. С. 15. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.76.1.2

[20] Мотиль І. Внутрішні функції держави в реформуванні правової системи України. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 10. С. 223–224. DOI: https://doi.org/10.32849/2663-5313/2020.10.37

[21] Завгородня Ю. С. Функції держави в сучасних умовах: пропедевтичний аспект. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2021. № 3. С. 21–22. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2021-3/3

Втім, як би конкретно не позначалася у спеціальній літературі зазначена функція на рівні терміно-поняття, в процесі дослідження сутності та особливостей діяльності держави щодо забезпечення, охорони та захисту прав людини, на нашу думку, важливо враховувати нижченаведені позиції.

1. Забезпечення прав людини, охорона прав людини та захист прав людини — це взаємопов'язані, взаємозалежні, але різні аспекти відповідної функції держави, в межах якої саме «забезпечення прав людини» має найбільш широкий змістовний контекст та пов'язується насамперед зі створенням всіх необхідних умов, за яких громадяни та інші суб'єкти права можуть належним чином реалізовувати гарантовані їм права і свободи. Як справедливо зазначають окремі науковці, «рівень забезпечення прав і свобод людини визначається розвиненістю механізмів і розробленістю засобів, заходів та процедур, які використовуються з метою охорони й захисту прав і свобод людини, що і дає змогу говорити про захищеність і безпеку особистості в державі»[22]. Про механізми забезпечення прав людини свідчать передусім система їх конституційних та інших нормативно-правових гарантій, які закріплюють, з-поміж іншого, юридичну відповідальність за порушення прав і свобод людини, основні засади їх утвердження в суспільстві та державі, систему їх інституційних гарантій тощо[23].

У зв'язку із цим, забезпечення прав людини слід визнати тим понятійним фундаментом, на якому базуються терміни «охорона прав людини» та «захист прав людини», кожен з яких також відтворює окремі взаємопов'язані та взаємозалежні аспекти діяльності держави. Адже якщо поняття «охорона прав людини» як функціональна характеристика держави включає в себе спеціальну діяльність її органів, спрямовану на попередження та

[22] Лежнін К. В. Стандарти забезпечення прав людини в діяльності Служби безпеки України в умовах воєнного стану. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2022. Вип. 34. С. 94. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7105170

[23] Цуркан-Сайфуліна Ю. В. Забезпечення прав людини як найважливішої конституційної категорії в умовах воєнного стану. *Держава та регіони*. Серія: Право. 2023. № 3 (81). С. 202. DOI: https://doi.org/10.32782/1813-338X-2023.3.31

припинення можливих порушень прав людини через здійснення ними моніторингу та проведення контрольно-наглядових заходів щодо стану їх дотримання, то поняття «захист прав людини» включає в себе реакцію держави на вже здійснене порушення прав людини і передбачає їх відновлення, застосування до особи, яка їх порушила, встановлених законом санкцій (обтяжень, покарань), а також певну компенсацію завданих потерпілій людині збитків.

2. Функція держави із забезпечення та захисту прав людини повинна реалізовуватися не лише у звичайних або нормальних умовах її розвитку, тобто в так званий мирний час, коли жодні зовнішні екстраординарні події або обставини не заважають суспільству і громадянам ефективно функціонувати, але й в умовах виникнення надзвичайних ситуацій та навіть війни, які завжди негативно впливають на стан правопорядку в державі. Як слушно зазначає М. Корнієнко, «воєнний стан не може бути використаний державою для того, щоб відмовитися від свого обов'язку забезпечувати права людини… Воєнний стан доцільно розглядати як засіб відновлення умов, за яких людина може ефективно реалізовувати свої права та свободи. Відповідно, права людини визначають межі діяльності публічної влади щодо введення воєнного стану та засоби, що нею використовуються. При цьому низка прав не може бути обмежена, а обмеження інших прав не може знищувати їх сутність»[24]. З цього випливає, що навіть в умовах дії правового режиму надзвичайного або воєнного стану держава все одно має діяти в межах існуючих правових норм та міжнародних зобов'язань з метою мінімізації порушення прав і свобод особистості.

Крім цього, потрібно також враховувати, що якщо в нормальних, мирних умовах функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини проявляється у забезпеченні верховенства права та правової визначеності, справедливості та рівності всіх перед законом, у підтримці соціальної стабільності і правопорядку тощо, то в умовах дії правового режиму воєнного стану вона

24

[24] Корнієнко М. В. Права людини в умовах воєнного стану: загальноправовий дискурс. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. № 1–2. С. 29–30. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.5

виражається насамперед у необхідності захисту населення відповідної держави від конкретної зовнішньої загрози, що об'єктивно вимагає мобілізації значних ресурсів, у тому числі людських, встановлення додаткових обов'язків для громадян та введення обмежень на їх окремі права і свободи.

Слід погодитися з думкою, що правове забезпечення захисту прав людини в умовах війни має на меті мінімізувати негативні наслідки збройних конфліктів для цивільного населення та осіб, які не беруть участь у бойових діях. Під час війни саме держава стає основним гарантом захисту найвищих цінностей людського життя, свободи та гідності; вона виконує функцію не лише військового захисту, але й створює умови для забезпечення правового, соціального та економічного захисту населення. При цьому роль держави в захисті прав людини під час війни є ключовою не лише для забезпечення фізичної безпеки, але й для підтримання морального духу та довіри, що формує основу для сталого миру та відновлення після конфлікту[25].

У зазначеному контексті слід звернути увагу також на те, що відповідно до норм міжнародного права та конституцій сучасних демократичних держав не всі права людини можуть бути обмежені в умовах воєнного стану. Про це свідчить, зокрема, частина друга ст. 64 Конституції України, яка закріплює, що в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень і не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст. 24, 25, 27–29, 40, 47, 51, 52, 55–63 цієї Конституції. Зміст прав і свобод людини, які можуть обмежуватися в період воєнного стану, свідчить про те, що відповідні обмеження можуть встановлюватися стосовно тих можливостей людини, які можуть бути використані проти національної безпеки та правопорядку в державі в умовах існування реальної загрози життю і здоров'ю громадян. Ключовою особливістю таких обмежувальних заходів є те, що

[25] Іванцов В., Бахмат В. Захист прав людини в умовах війни: роль держави в збереженні найвищих цінностей. *Виклики толерантності в умовах російської воєнної агресії* : матеріали всеукраїнської науково-дискусійної платформи, яка приурочена до Міжнародного дня толерантності (м. Кропивницький, Донецький державний університет внутрішніх справ, 22 листопада 2024 р.). Кропивницький : ДонДУВС, 2024. С. 28–30.

вони повинні відповідати визначеним у міжнародному праві та національному законодавстві критеріям, тобто бути пропорційними відповідним загрозам та в жодному разі не порушувати мінімальні стандарти прав людини.

Так, наприклад, відповідно до ст. 4 Міжнародного пакту про громадянські та політичні права під час надзвичайного становища в державі, при якому життя нації перебуває під загрозою і про наявність якого офіційно оголошується, держави-учасниці цього Пакту можуть вживати заходів на відступ від своїх зобов'язань за цим Пактом тільки в такій мірі, в якій це диктується гостротою становища при умові, що такі заходи не є сумісними з їх іншими зобов'язаннями за міжнародним правом і не тягнуть за собою дискримінації виключно на основі раси, кольору шкіри, статі, мови, релігії чи соціального походження. Це означає, що держава в умовах, наприклад, війни може обмежувати права і свободи людини лише в тій мірі, яка є необхідною для забезпечення національної безпеки або охорони громадського порядку, а характер самих обмежень повинен відповідати рівню реальної загрози, бути пропорційним цілям їх встановлення та не порушувати самої сутності гарантованих прав. Поряд з цим, навіть в умовах воєнного стану відповідні обмеження прав людини повинні бути тимчасовими, а їх дія повинна припинятися одразу після стабілізації ситуації. Також, в умовах посилення владного контролю за населенням та практичної реалізації заходів правового режиму воєнного стану особлива увага має приділятися забезпеченню пропорційності таких обмежень, що також виступає складовою принципу верховенства права.

Як зауважує А. Кубко, принцип пропорційності обмежувальних заходів держави, будучи універсальним принципом, діє й в умовах запровадження воєнного стану в Україні. Проте в ситуації збройної агресії проти держави пропорційність як критерій обмеження прав людини має свої особливості, а саме: 1) по-перше, вони зумовлені розумінням легітимної мети обмежень, тобто публічними інтересами, на захист яких держава застосовує обмежувальні заходи щодо прав і свобод людини (забезпечення обороноздатності і безпеки держави); 2) по-друге, ситуація воєнного стану зумовлює необхідність визначення пріоритетних або

першочергових публічних інтересів, що потребують захисту із застосуванням державно-владних заходів обмежень прав людини; 3) по-третє, умови збройної агресії проти держави впливають на специфіку обмежувальних заходів, які застосовуються державною владою для захисту певних публічних інтересів під час війни порівняно із заходами, що підлягають застосуванню у цих публічних інтересах в умовах мирного часу[26].

Отже, однією з основних проблем здійснення функції держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану є пошук оптимального балансу між необхідністю забезпечення національної безпеки та захистом прав людини, загальна концепція якого зазнає суттєвого випробування, оскільки заходи воєнного стану, які спрямовані на зміцнення безпеки в державі, нерідко суперечать принаймні деяким основоположним правам людини, зокрема таким, як право на свободу та особисту недоторканність, право на інформацію, свобода масових зібрань, свобода вільного пересування тощо.

Слід звернути увагу на те, що реалізація державою функції щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану здійснюється насамперед за допомогою визначених правових механізмів, які являють собою комплекс засобів, закріплених у нормах міжнародного та внутрішньодержавного права та спрямованих на забезпечення реалізації прав людини, їх дотримання та захисту в екстраординарних умовах. Зокрема, в таких умовах держава вимушено вводить тимчасові законодавчі норми, що визначають як особливості реалізації та захисту відповідних прав людини (наприклад, Закон України «Про організацію трудових відносин в умовах воєнного стану»), так і встановлюють конкретні обмеження щодо здійснення окремих прав людини з урахуванням взятих на себе міжнародних зобов'язань, загальний перелік яких закріплено у Законі України «Про правовий режим воєнного стану» на підставі відповідних конституційних положень.

[26] Кубко А. Є. Пропорційність обмежень прав людини: особливості в умовах воєнного стану. *Правова держава.* 2023. Вип. 34. С. 108–109. DOI: https://doi.org/10.33663/1563-3349-2023-34-101-111

Поряд з цим, функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану здійснюється також і через діяльність національних та міжнародних інституцій, які забезпечують моніторинг та контроль за дотриманням прав людини в умовах війни. Адже сучасні демократичні держави, у тому числі Україна, є учасниками низки міжнародних конвенцій та угод про права людини, у зв'язку із чим вони повинні дотримуватися їх положень в процесі здійснення владного впливу на суспільство та, відповідно, встановлення обмежень прав людини під час війни. Окремий аспект здійснення даної функції держави проявляється у діяльності міжнародних організацій, у тому числі правозахисних, а також міжнародних судів, які можуть втручатися у ситуацію з неправомірним обмеженням та/або порушенням прав людини в конкретній державі в умовах воєнного стану, створюючи відповідні платформи для розгляду скарг від громадян або інших суб'єктів щодо порушення з боку такої держави її прав і свобод, а також можуть ініціювати розслідування та спрямовувати спеціальні моніторингові місії до країн, в яких порушуються права людини, у тому числі під час війни.

У науковій літературі з цього приводу відзначається, що, наприклад, розгляд конвенційними комітетами ООН скарг і запитів передбачений у договорах про права людини (або факультативних протоколах до них), які надають право громадянам держав-учасниць таких договорів подавати скарги про порушення їх прав. Більше того, окремі конвенційні органи можуть за власною ініціативою проводити конфіденційні розслідування, якщо вони отримали достовірну інформацію, що містить обґрунтовані ознаки серйозних або систематичних порушень міжнародних конвенцій та договорів у сфері прав людини з боку відповідної держави[27].

[27] Волохов О. С. Конвенційні органи ООН у сфері контролю за дотриманням прав людини та їх вплив на розвиток національного законодавства : *матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського до 80-х роковин з дня смерті провідного науковця та засновника Таврійського національного університету Володимира Івановича Вернадського* (26 березня 2025 р., м. Київ — Львів — Торунь). Liha-Pres, 2025. С. 102. DOI: https://doi.org/10.36059/978-966-397-502-3-24

Серед національних інституцій забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану слід насамперед назвати діяльність Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини, а також діяльність судів загальної юрисдикції та Конституційного Суду України. Незважаючи на те, що діяльність цих владних інституцій в умовах воєнного стану пов'язана з об'єктивними викликами збройної агресії проти України, вони продовжують відігравати найважливішу роль у гарантуванні прав людини через надання допомоги та підтримки особам, постраждалим внаслідок воєнних дій, а також соціально вразливим категоріям громадян, через здійснення моніторингу дотримання прав людини, зокрема щодо внутрішньо переміщених осіб, військовополонених, цивільних заручників і постраждалих від катувань, через доступ до правосуддя та забезпечення справедливого судового розгляду відповідних справ, через захист від свавілля тощо.

Як слушно зазначає О. Білоскурська, «навіть в умовах війни конституційні гарантії прав особи не повинні бути знівельовані, а держава не звільняється від обов'язку забезпечувати основоположні права, що є основою легітимності державної влади. У свою чергу, від публічної влади вимагається здійснення не лише обмежувальних дій, а й позитивних, а саме: створення ефективних механізмів реалізації та захисту прав, включно з розширенням можливостей дистанційного правосуддя, мобільного надання правової допомоги на прифронтових територіях, забезпечення незалежності судів навіть за надзвичайних умов»[28].

Важливе місце в системі забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану відіграють також і відповідні інститути громадянського суспільства, насамперед правозахисні організації. Останнє пов'язано з тим, що правозахисні організації спрямовані безпосередньо на утвердження й захист прав людини, відновлення та попередження порушення прав, контроль за їх дотриманням державою, а також поширення інформації про

[28] Білоскурська О. В. Права людини в умовах збройного конфлікту: судовий захист та стандарти справедливого судового розгляду. *Соціальний розвиток: економіко-правові проблеми*. 2025. № 7–8. С. 6. DOI: https://doi.org/10.70651/3083-6018/2025.7-8.08

права людини; вони займаються підготовкою незалежних доповідей, статистичних даних, пропозицій до законодавства, дослідницькою діяльністю у сфері прав людини. Неурядові організації є тими елементами громадянського суспільства, що можуть забезпечувати контроль за діяльністю держави та її стримування у випадках надмірного втручання у простір громадянського суспільства; вони мають особливі переваги у реалізації та захисті прав людини, які пов'язані з можливістю використовувати нові, інноваційні стратегії, що здатні більш оперативно пристосовуватися до соціальних трансформацій. Розгалужена та впливова система неурядових організацій здатна суттєво покращити забезпечення поваги, дотримання, здійснення та захисту прав людини[29], у тому числі під час війни.

Досліджуючи механізми реалізації функції держави щодо забезпечення та захисту прав людини під час війни, не можна також залишити поза увагою і той факт, що закріплення у правових нормах додаткових повноважень державних органів під час дії правового режиму воєнного стану, а також встановлення відповідних обмежень на реалізацію окремих прав людини, породжує ризики зловживання владою, які можуть призвести до порушень та/або непропорційних обмежень прав людини. Йдеться, з-поміж іншого, про ризики адміністративного затримання громадян та застосування до них надмірних засобів фізичного впливу, про встановлення цензури у медійному середовищі, тобто про всі ті випадки, що проявляються у необґрунтованому, неадекватному контролі над публічною та приватною сферою життя громадян і перетворення «невідкладних заходів забезпечення національної безпеки» в постійно діючі інструменти порушення прав і свобод людини. Вказані ризики пов'язані не лише з об'єктивною необхідністю посилення контролю над громадянами, встановленням обов'язкової мобілізації та вжиттям невідкладних заходів безпеки, які можуть бути використані як з метою захисту держави та правопорядку в ній, так і для придушення політичної опозиції та утиску громадян, але й з тим, що оцінка характеру

[29] Размєтаєва Ю. С. Доктрина та практика захисту прав людини: навч. посіб. Київ : ФОП Голембовська О. О., 2018. С. 221–226.

впроваджуваних обмежувальних заходів здійснюється конкретними особами, тобто залежить від низки суб'єктивних чинників, які неможливо заздалегідь прорахувати.

На думку окремих вітчизняних вчених, аналіз законодавства та судової практики в Україні під час воєнного стану свідчить про наявність значних викликів у сфері дотримання принципів пропорційності, тимчасовості та недоторканності сутності правового статусу особи, закріплених як у міжнародному, так і в національному праві… Так, наприклад, відсутність чітко визначених процедур перевірки особистих обставин призводить до масових затримань на блокпостах, часто без надання мотивованого рішення чи можливості негайного оскарження, що суперечить положенням ст. 5 ЄКПЛ, яка гарантує право на свободу та особисту недоторканність, а також вимогам ЄСПЛ щодо необхідності індивідуалізованого підходу до обмеження прав навіть у надзвичайних умовах (Hassan v. The United Kingdom, 2014)… Більше того, спостерігається зростання таких негативних практик, як масове використання цифрових реєстрів для моніторингу громадян без чіткого правового регулювання, що порушує право на приватне життя (ст. 8 ЄКПЛ); обмеження свободи вираження поглядів під приводом боротьби з «дезінформацією» або «підтримкою агресора», що суперечить ст. 10 ЄКПЛ та принципу презумпції невинуватості; відсутність чітких механізмів для вирішення справ у судах, пов'язаних з окупованою територією, що унеможливлює ефективний доступ до правосуддя[30].

З огляду на зазначене, виникає потреба в удосконаленні механізмів реалізації функції держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану, які значною мірою повинні бути спрямовані у воєнних або інших екстраординарних реаліях на те, щоб, з одного боку, мінімізувати ризики зловживання владою та встановлення нею непропорційного публічно-владного контролю над діяльністю громадян та їх об'єднань,

[30] Ніколенко Л. М. Захист прав людини в умовах воєнного стану. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія: Право. 2025. Вип. 91. Ч. 1. С. 210. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.91.1.30

а з іншого — створити додаткові умови та гарантії для реалізації прав людини і забезпечити їх реальний захист та відновлення у випадку їх порушення. Ключовими аспектами або складовими такого удосконалення, на нашу думку, виступають:

1. Зміцнення інституту судової влади, зокрема її незалежності, що включає в себе посилення ролі конституційного правосуддя в державі та забезпечення вільного доступу громадян до всіх складових системи правосуддя в державі, незважаючи на зовнішні надзвичайні обставини. Судова влада в умовах воєнного стану повинна мати всі необхідні повноваження для здійснення своєчасного та повного контролю над діями всіх владних структур в державі. За словами М. Савчина, «агресія РФ проти України засвідчила крихкість системи правосуддя в Україні і вона має бути переформатована у сторону уніфікації та диференціації функції в рамках принаймні Вищої ради правосуддя та Вищої кваліфікаційної комісії суддів. Забезпечення розслідування воєнних злочинів з боку військовослужбовців РФ потребує поновлення системи військової юстиції — від військової поліції та прокуратури до визначення модусу військових судів у формі спеціалізованих судів чи шляхом запровадження внутрішньої військової спеціалізації суддів у системі судів загальної юрисдикції»[31].

2. Створення додаткових механізмів забезпечення та захисту прав людини, у тому числі притягнення винних осіб до юридичної відповідальності за порушення прав людини. Вказані механізми можуть виражатися, з-поміж іншого, у посиленні ролі та значення омбудсманів та правозахисних організацій, діяльність яких спрямована на захист прав людини в умовах різних надзвичайних ситуацій. Зокрема, слід погодитися, що основними напрямами для підвищення ефективності інституту омбудсмана в Україні можуть стати зміцнення правової бази, а також розробка механізмів для забезпечення його незалежності від політичного тиску та впливу. Важливою також є розбудова інфраструктури для

[31] Савчин М. В. Інституційна стійкість системи правосуддя та війна. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні* : матеріали VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (31 жовтня 2024 р., м. Чернівці) / редкол. : Щербанюк О. В. та ін. Чернівці : Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича, 2024. С. 54.

ефективного залучення громадян до процесів вирішення їхніх скарг та підвищення правової обізнаності населення[32, 33].

3. Встановлення конкретних правових меж забезпечення заходів правового режиму воєнного стану, у тому числі чіткого розмежування повноважень військових та інших публічно-владних органів в державі. Це означає, що закони та інші нормативно-правові акти, які регламентують умови введення правового режиму воєнного стану та тривалість його дії, повинні включати в себе також і відповідні гарантії дотримання прав людини у воєнних реаліях.

4. Посилення міжнародного співробітництва, зокрема з міжнародними правозахисними організаціями, які відіграють важливу роль у здійсненні моніторингу порушень прав людини, документуванні фактів про такі порушення та захисті постраждалих осіб шляхом надання їм юридичної та дипломатичної допомоги.

[32] Толкачова І. А., Омельченко Н. В. Механізми захисту прав людини в умовах воєнного стану. *Електронне наукове видання «Аналітично-порівняльне правознавство».* 2025. Вип. 5. Т. 1. С. 148. DOI: https://doi.org/10.24144/2788-6018.2025.05.1.25

[33] Пушкаренко С. Інститут омбудсмена системи захисту прав людини: зарубіжний досвід для України. *Таврійський науковий вісник.* Серія: Публічне управління та адміністрування. 2024. № 1. С. 85. DOI: https://doi.org/10.32782/tnv-pub.2024.1.11

2.2 Правотворчі та правореалізаційні особливості забезпечення захисту прав людини в умовах воєнного стану

Здійснення державою своїх функцій та завдань щодо захисту прав і свобод людини є ключовим чинником її існування та розвитку за будь-яких обставин. В новітній історії України ідея захисту прав людини та гарантування з боку держави їх реалізації набула нового сенсу із набуттям членства України у Раді Європи у 1995 р. та ратифікації Україною у 1997 р. ЄКПЛ. Зазначене знайшло відображення у ст. 3 Конституції України 1996 р., де права і свободи людини визнаються найвищою соціальною цінністю, а держава не просто їх декларує, а відповідає перед людиною за свою діяльність. Саме це конституційне положення відповідає змісту ЄКПЛ та ідеям, що визначають її сенс щодо впливу на врегулювання суспільних відносин та функціонування держави як за звичайних умов, так і за умов правового режиму воєнного стану, коли відбувається трансформація форм, методів державного управління, їх змістовних характеристик.

Втім, концепція надзвичайного стану як необхідного засобу реагування на виняткові ситуації необхідності та нагальності, зокрема на війну, становить ризик для самого існування права прав людини. Зокрема, такий висновок можна зробити з огляду на те, що застосування дерогації від зобов'язань у сфері прав людини виправдовує не стільки застосування окремого надзвичайного правила, скільки формування паралельної правової системи внаслідок «незастосування» чинних правових норм[34].

Тому, в цей особливий період, як ніколи, держава та громадянське суспільство потребує ефективного урядування, швидких та дієвих заходів із відновлення та підтримання правопорядку, перебудови державного механізму відповідно до потреб оборони та захисту, реального контролю за діяльністю органів влади в умовах розширення дискреційних повноважень, зберігаючи при

34

[34] Zumpani F. International Law, War and Human Rights: The Humanitarian Response against the State of Emergency. *Athens Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 1. Issue 2. P. 130. DOI: https://doi.org/10.30958/ajss.1-2-3

цьому фундаментальні гарантії прав людини. Як відомо, права людини (їх існування, забезпечення та реалізація) не можуть бути припинені під час війни і держава зберігає свої обов'язки щодо їх захисту та гарантування, створення відповідних механізмів реалізації та забезпечення. Зазначене потребує не лише відповідної нормативної бази, але й корегування управлінської діяльності, створення спеціальних департаментів, структур, уведення відповідних посад, тобто організаційних та інституційних заходів, здійснення яких у підсумку визначає легітимність державної влади, здатність до спротиву зовнішнім та внутрішнім загрозам та здійснення ефективної зовнішньої і внутрішньої політики.

Захист прав людини, його механізм та шляхи здійснення — проблематика, що завжди була і буде однією з найактуальніших проблем юридичної науки та практики. Особливого сенсу це питання набуває в умовах надзвичайних правових режимів або правового режиму воєнного стану. При цьому слід підкреслити, що за винятком останнього десятиліття, воєнна проблематика досліджувалася вітчизняною наукою виключно в теоретичному плані, а результати таких досліджень, як виявилося, не повною мірою відповідають викликам та реаліям війни.

З 2014 р. відбулося пожвавлення наукової дискусії у зв'язку із анексією АРК Крим та антитерористичною операцією на Донбасі, а з 2022 р., з початком повномасштабних воєнних дій на території України, проблеми забезпечення і захисту прав людини в умовах війни є одним із пріоритетних наукових досліджень вітчизняних вчених. Зокрема, різним аспектам цієї проблематики були присвячені дослідження вчених київської, харківської, львівської, одеської та інших наукових правничих шкіл.

Водночас більшість дослідників доходить висновку, що в умовах забезпечення захисту прав людини та одночасної необхідності оборони держави, забезпечення громадської безпеки та захисту суверенітету в умовах воєнного стану потребує аналізу особливостей форм та методів здійснення правотворчої та правозастосовної діяльності, їх ефективності, шляхів модернізації та адаптування.

Слід насамперед зазначити, що правовий режим воєнного стану є особливим правовим режимом — формою державного

управління, яка передбачає обмеження правосуб'єктності фізичних та юридичних осіб, що вводиться як тимчасовий захід, забезпечується засобами адміністративно-правового характеру і спрямований на забезпечення безпеки особи, суспільства та держави. Основне призначення таких режимів полягає в забезпеченні конституційної безпеки при виникненні загроз суверенності держави, загального блага суспільства. Іншими словами, особливий правовий режим — зумовлений надзвичайними обставинами порядок функціонування суб'єктів права, спрямований на впорядкування суспільних відносин в державі чи на окремій її адміністративно-територіальній одиниці, шляхом застосування специфічних методів і способів, закріплених у нормах права[35].

Водночас, не дивлячись на те, що відповідно до Конституції України людина, її основні права і свободи визнаються найвищою соціальною цінністю і їх забезпечення є головним обов'язком держави, коли на території держави ведуться активні бойові дії, здійснюються масові внутрішні та зовнішні міграції населення, відбувається переоцінка традиційних цінностей та змінюються, а іноді й руйнуються традиційні відносини між державою і громадянином щодо реалізації та забезпечення конституційно визначених прав і обов'язків, окремі з яких обмежені, та забезпечення правопорядку, виникають обставини, які унеможливлюють реалізацію державою повністю або частково окремих функцій і завдань[36].

Відповідно до положень ст. 3 Конституції України, у дихотомії держава — людина (громадянин), останній має пріоритет у взаємовідносинах між ними, причому метою існування держави виступає саме забезпечення його (громадянина) інтересів, а не навпаки. Отже, ми можемо розглядати державу як службовий інструмент у руках суспільства, як добровільної спільноти індивідів для задоволення їх потреб.

---

[35] Мерник А. Обмеження прав людини в умовах дії особливих правових режимів: загальнотеоретичні аспекти та практика реалізації : монографія. Харків : Право, 2024. С. 144–145.

[36] Пархоменко Н. М. Ціннісні засади права та правотворчої діяльності в умовах воєнного стану. *Оптимізація правотворчої діяльності: теоретико-правові засади* : монографія / за заг. ред. Н. М. Пархоменко. Київ : Юрінком Інтер, 2025. С. 134.

Також слід мати на увазі, що інтереси та потреби індивідів, окрім індивідуального виміру, мають і колективний. Йдеться про присутність поряд з індивідуальними правами окремих громадян також і їх колективних прав або приватного інтересу поряд із загальним. А тому вимога ст. 3 Конституції України поширюється й на колективні права громадян.

В юридичній науці відсутній усталений перелік колективних прав (їх ще називають правами людини третього покоління). За загальним правилом під ними розуміють наступні: право на розвиток; право на мир; право на незалежність; право на самовизначення; право на територіальну цілісність; право на суверенітет та свободу від колоніального гніту; право на гідне життя; право на здорове природне середовище; право на спільну спадщину людства; право на комунікацію тощо[37]. Вони мають загальносоціальний характер і реалізуються через публічну владу. Коли говорять про обмеження прав людини, мається на увазі обмеження саме індивідуальних прав на користь колективних. Передусім це стосується ситуацій, пов'язаних з екстраординарними подіями в житті суспільств, зокрема таких, як воєнні дії.

Зазначена ситуація артикулює складну діалектику взаємозв'язку між індивідуальними та колективними правами. Задоволення колективних прав майже завжди забезпечує задоволення індивідуальних прав, натомість протилежний випадок — характеризується відсутністю такої залежності. Наприклад, забезпечення державою колективного права на мир гарантує дотримання права на мир для кожного індивіда, який знаходиться під її юрисдикцією. Разом з тим реалізація такого індивідуального права людини як право на життя у відношенні до конкретного громадянина не може свідчити про реалізацію також права відносно всієї спільноти. Аналогічним чином вирішується дихотомія загального та приватного інтересу.

Подібний дисбаланс у ієрархії колективних та індивідуальних прав, загального та приватного інтересу найбільш виразно

[37] Див. Крисюк Ю. П. Генеза розвитку поколінь прав людини. *Перспективи законодавчого закріплення та реалізації четвертого покоління прав людини в національному та зарубіжному законодавстві* : зб. мат. круг. столу (м. Луцьк, 13 травня 2021 р.). Луцьк, 2021. С. 26–29.

простежується саме в надзвичайних умовах існування суспільств. Як зазначалось, такими умовами є воєнні дії, що проводяться на території певних держав. Водночас слід мати на увазі, що наведена дихотомія не означає антагонізму. Загальний інтерес у воєнний період спрямований на збереження умов, за яких приватні інтереси можуть існувати та бути реалізованими. Отже, можемо констатувати, що в умовах воєнного стану, введення якого спричинено воєнними діями, має місце пріоритет як колективних прав над індивідуальними, так і загального інтересу над приватним. Останнє спричиняє відповідне обмеження конкретних індивідуальних прав.

Отже, відбувається швидка трансформація ціннісних засад державної політики та корегування сутності та змісту основних напрямів її діяльності, пріоритетності або ієрархії цінностей права. Пріоритетність у даному випадку означає перевагу одних інтересів і цінностей над іншими. Відповідно в умовах воєнного стану інтереси окремої особистості або певних соціальних груп, зокрема цінність життя окремої людини як цінності права, поступилися першістю цінності збереження суспільства і держави. Саме на забезпечення інтересів і благ держави та нації, їх захист і збереження, спрямовані всі організаційно-правові зусилля держави у надзвичайний період воєнного стану. Реалізація цих завдань у підсумку дасть змогу державі забезпечити добробут і безпеку кожної людини, громадянина, що є її основним завданням[38]. На практиці це означає, що держава-підписант ЄКПЛ може відступати від окремих зобов'язань щодо дотримання та гарантування прав людини під час війни, але за умов: реальної надзвичайної загрози для життя нації; пропорційності заходів; їх необхідності та суворій обмеженості в часі; відповідності легітимній меті та сутності права загалом та верховенства права зокрема[39]. Ці положення об'єктивувались у ст. 64 Конституції України, відповідно

[38] Див. Крисюк Ю. П. Генеза розвитку поколінь прав людини. *Перспективи законодавчого закріплення та реалізації четвертого покоління прав людини в національному та зарубіжному законодавстві* : зб. мат. круг. столу (м. Луцьк, 13 травня 2021 р.). Луцьк, 2021. С. 139–140.

39

[39] Європейська конвенція з прав людини 1950 року. Ратифікована Законом України від 17.07.1997 р. № 475/97-ВР. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text

до якої низка прав і свобод людини може бути обмежена в умовах війни.

Нормативною основою такого обмеження зазвичай виступають основні закони сучасних держав — їх конституції. В Україні у ст. 64 її Конституції передбачено, що конституційні права і свободи людини і громадянина не можуть бути обмежені, крім випадків, передбачених Конституцією України. В умовах воєнного або надзвичайного стану можуть встановлюватися окремі обмеження прав і свобод із зазначенням строку дії цих обмежень. Не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені ст. 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції.

Отже, у Конституції України зафіксовано, що існує категорія прав і свободи людини і громадянина, які в умовах воєнного або надзвичайного стану можуть бути обмежені, і ті, щодо яких існує імперативна заборона. Зупинимось на розгляді окремих різновидів прав першої категорії, а саме: праві на свободу пересування та праві на свободу вираження поглядів.

Так, у ст. 33 Конституції встановлено, що кожному, хто на законних підставах перебуває на території України, гарантується свобода пересування, вільний вибір місця проживання, право вільно залишати територію України, за винятком обмежень, які встановлюються законом. Громадянин України не може бути позбавлений права в будь-який час повернутися в Україну. В той же час це право обмежене спеціальним Законом «Про правовий режим воєнного стану».

Зокрема, частинами 5, 6 ст. 8 Закону встановлено заборону перебування у певний період доби на вулицях та в інших громадських місцях без спеціально виданих перепусток і посвідчень, особливий режим в'їзду і виїзду, надано право компетентним органам обмежувати свободу пересування громадян, іноземців та осіб без громадянства, а також рух транспортних засобів, обмежувати в'їзд (вхід), перебування в населених пунктах, з яких проводиться загальна обов'язкова евакуація.

Зрозуміло, що подібні обмеження індивідуального права на свободу пересування, яке забезпечує мобільність та самореалізацію особи, викликані необхідністю гарантувати колективне

право на безпеку, забезпечення мобілізаційних заходів, охорону критичної інфраструктури тощо. Однак, з зазначеного не слідує, що загальний інтерес знищує приватний, він лише тимчасово обмежує його реалізацію.

Аналогічним чином слід розглядати реалізацію, передбаченого ст. 34 Конституції України, права кожного на свободу думки і слова, на вільне вираження своїх поглядів і переконань, відповідно до якого кожен має право вільно збирати, зберігати, використовувати і поширювати інформацію усно, письмово або в інший спосіб — на свій вибір. Водночас приписами вказаної статті передбачено, що здійснення цих прав може бути обмежене законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності або громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розголошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя. Отже, за своїм змістом ст. 34 Конституції України містить одночасно з правом особи і умови його обмеження. Очевидно, що в умовах воєнного стану вказані обмеження спрямовані на захист національної безпеки, збереження військової таємниці, протидію дезінформації та пропаганді держави-агресора тощо.

Вищенаведені приклади доводять правомірність обмеження з боку держави деяких індивідуальних прав особи в умовах воєнних дій, які відбуваються на її території. Водночас постає запитання щодо дотримання в таких умовах балансу між колективними та індивідуальними правами, оскільки індивідуальні права людини, виходячи з концепції верховенства права, є діючим правом, яке можна легко порушити внаслідок активізації відповідної правотворчої діяльності компетентних органів держави. Юридична наука та правозастосовна практика, зокрема практика ЄСПЛ, виробили окремі підходи до визначення такого балансу.

Так, на думку О. Кузніченко, до таких належать: 1) вимога заборони втручатися у сферу дії окремих прав (абсолютні права); 2) дотримання умови, за якої обмеження не може посягати на сутнісний зміст самого права людини; 3) при обмеженні прав і

свобод людини необхідним є застосування трискладового тесту перевірки правомірності такого обмеження[40].

Зупинимось на кожному напрямі більш детально. Відносно першого слід зауважити, що законодавець в імперативній формі заборонив втручання в окремі конституційні права людини. Про це йшлося при розгляді ст. 64 Конституції України, де прямо передбачено, що не можуть бути обмежені права і свободи, передбачені статтями 24, 25, 27, 28, 29, 40, 47, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63 цієї Конституції. Останні можуть бути позначені як абсолютні права на противагу тим, щодо яких законодавець за наявності екстраординарних умов воєнних дій допустив можливість втручання в їх зміст, які у зв'язку з цим можуть бути поіменовані як відносні.

Другий напрям сучасні науковці пов'язують з виокремленням з тіла таких відносних прав їх абсолютного ядра, яке ні за яких умов не може бути скасоване чи обмежене. Таке абсолютне ядро набуває характеристики сутнісного змісту відносних прав. Як зазначає з цього приводу С. Шевчук, «… держава при встановленні обмежень не може порушувати сутнісний зміст конституційного права, тобто його ядра, яке не підлягає жодним законодавчим обмеженням з метою конституційного захисту свободи та автономії індивіда»[41]. Своєю чергою М. Савчин під сутнісним змістом конституційного права розуміє неприпустимість «довільного втручання у здійснення належного особі суб'єктивного публічного права з боку публічної влади чи третіх осіб, які б мали наслідком для його носія такі істотні перепони або взагалі унеможливлювали досягнення цілей, які становлять його предмет (матеріальні чи духовні блага, охоронюваний інтерес)»[42].

Що стосується трискладового тесту перевірки правомірності обмеження індивідуальних прав людини, то тут «дорожньою картою» виступає практика ЄСПЛ. На підставі її аналізу в літературі

[40] Кузніченко С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис*. 2022. №1–2. С. 32–36. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.6

[41] Шевчук С. Обмеження прав людини в умовах війни і миру: конституційний аспект. *Філософія права і загальна теорія права*. 2022. № 2. С. 102–121. DOI: https://doi.org/10.21564/2707-7039.2.318397

[42] Савчин М. Права людини. URL: https://surl.li/fklizp

зроблені такі висновки щодо змісту складових цього тесту. Так, перша складова містить вимогу, за якою обмеження прав людини має ґрунтуватися на законі (законність втручання у царину прав людини), друга — передбачає наявність легітимної мети, третя — наголошує на необхідності такого обмеження у демократичному суспільстві (пропорційність обмеження прав і свобод людини)[43].

Зазначений тест сформований практикою ЄСПЛ на підставі аналізу дотримання країнами — учасниками ЄКПЛ про захист прав людини і основоположних свобод окремих її статей. Наприклад, при розгляді виконання останніми приписів ст. 8 ЄКПЛ щодо права на повагу до приватного і сімейного життя, де у частині 2 сформована вимога — заборона органам державної влади втручатись у здійснення цього права, за винятком випадків, коли втручання здійснюється згідно із законом і є необхідним у демократичному суспільстві в інтересах національної та громадської безпеки чи економічного добробуту країни, для запобігання заворушенням чи злочинам, для захисту здоров'я чи моралі або для захисту прав і свобод інших осіб — ЄСПЛ сформулював такий узагальнений висновок. Втручання органів влади у здійснення прав, гарантованих ЄКПЛ, не є сумісним із Конвенцією, якщо воно не є встановленим законом, не переслідує легітимну мету та не є необхідним у демократичному суспільстві (справа «Klass and Others v. Germany» від 06.09.1978 р. № 5029/71, п.п. 42, 43, 44–46, 48–49)[44]. Опосередковано зазначений висновок ЄСПЛ підтвердив у розгляді справи «The Sunday Times v. United Kingdom» від 29.03.1979 р. № 6538/74, де у п. 45 зокрема зазначив: «Суд повинен встановити, чи було оскаржуване втручання "передбачене законом", чи переслідувало воно легітимну мету згідно з пунктом 2 ст. 10 та чи було воно "необхідним у демократичному суспільстві"»[45].

---

[43] Кузніченко С. О. Концепт обмеження прав людини в умовах воєнного стану. *Південноукраїнський правничий часопис.* 2022. №1–2. С. 32–36. DOI: https://doi.org/10.32850/sulj.2022.1-2.6

44

[44] Див. Case of Klass and Others v. Germany: Judgment of the European Court of Human Rights, 6 September 1978, No. 5029/71. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-57510

45

[45] Див. Case of The Sunday Times v. the United Kingdom (No. 1): Judgment of the European Court of Human Rights, 26 April 1979, No. 6538/74. URL: https://hudoc.echr.coe.int/rus?i=001-57584

З'ясуванню змісту зазначених категорій «передбачене законом», «легітимна мета», «є необхідним у демократичному суспільстві» допоможе розгляд окремих справ, здійснених ЄСПЛ на підставі відповідних звернень громадян, чиї права були порушені національними державами.

Так, у цитованій справі «The Sunday Times v. United Kingdom» ЄСПЛ зазначив, що слово «*law*» у виразі «*prescribed by law*» охоплює не лише статутне (писане) право, але й неписане право (п. 47). Причому він поставив додаткові вимоги до таких законів — вони повинні бути доступними та чітко сформульовані, аби особа могла регулювати свою поведінку (п. 49).

Відносно змісту поняття «легітимна мета» в аналізі деяких рішень ЄСПЛ можна навести такий його висновок. ЄСПЛ визначає «легітимну мету» як таку, що прямо відповідає переліку цінностей, які захищають відповідні статті ЄКПЛ та встановлюється Судом шляхом аналізу фактичної спрямованості втручання (Klass and Others v. Germany, п. 46; The Sunday Times v. United Kingdom (No. 1), п. 63).

У розгляді питання щодо дотримання такої вимоги як існування необхідності у демократичному суспільстві, ЄСПЛ для досягнення цієї мети поєднав необхідність наявності двох обов'язкових підстав: нагальної суспільної потреби та пропорційність здійснюваних заходів відносно легітимної мети (справи «The Sunday Times v. United Kingdom (No. 1)», п. 59; «Barthold v. Germany», п. 55).

Отже, наведене щодо критеріїв дотримання балансу між колективними та індивідуальними правами при обмеженні з боку держави деяких індивідуальних прав особи в умовах воєнних дій дозволяє дійти висновку, що таке обмеження буде правомірним за таких обставин. *Перша.* Держава не має права втручатись у сферу дії абсолютних прав, які передбачені ст. 64 Конституції України. *Друга.* Запроваджене обмеження не може посягати на сутнісний зміст самого права людини. *Третя*. При обмеженні прав і свобод людини необхідним є застосування запропонованого ЄСПЛ трискладового тесту перевірки правомірності такого обмеження.

Як можна побачити, зазначені критерії дотримання балансу між колективними та індивідуальними правами при обмеженні

з боку держави деяких індивідуальних прав особи можуть одночасно розглядатися у якості процедурних гарантій захисту прав людини в умовах воєнного стану. Водночас для України, як суверенної, незалежної, демократичної, соціальної та правової держави (ст. 1 Конституції України), характерним також є наявність інституційного контролю у вигляді таких його різновидів, як парламентський та судовий.

Така система передбачає фактичне невиконання норм права щодо прав людини, оскільки основоположним правилом проголошується гарантування виживання нації, якому підпорядковуються всі інші принципи. Відтак надзвичайний стан постає як передумова стану винятку, водночас сама винятковість формує негативну правову систему, що ґрунтується на «незастосуванні правових норм»[46]. Це, в свою чергу, зумовлює трансформацію функцій держави. Першочергово «в умовах збройної агресії серед ключових функцій правової держави як елемента інституціональної підсистеми слід відзначити забезпечення безпеки та порядку, що досягається завдяки роботі правоохоронних органів, судової системи та механізмів реагування на порушення законів і правил. Також важливим є захист прав і свобод громадян через впровадження законів, що гарантують ці права, та їх ефективну реалізацію через судові та адміністративні механізми. Не менш значущою є функція нормативної підсистеми, яка через інститут правової держави регулює відносини між суб'єктами суспільства — громадянами, організаціями, підприємствами, що забезпечується за допомогою відповідних правових норм. Нарешті, функціональна підсистема за допомогою інституту правової держави має сприяти розвитку економіки та соціального сектору країни через правові механізми, які підтримують функціонування ринкової економіки та соціальних інституцій»[47].

46

47

[46] Zumpani F. International Law, War and Human Rights: The Humanitarian Response against the State of Emergency. *Athens Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 1. Issue 2. P. 130. DOI: https://doi.org/10.30958/ajss.1-2-3

[47] Чальцева О. М., Юрковський В. С. Функціонал правової держави в умовах воєнного стану. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія політичні науки.* 2025. № 10. С. 31. DOI: https://doi.org/10.31558/2617-0248.2025.10.5

З огляду на це та усвідомлюючи складність і багатоаспектність функціонування держави під час воєнного стану, слід звернути увагу на особливості здійснення правотворчості в аспекті захисту прав і свобод людини як визначальної щодо всіх інших напрямів діяльності держави, адже захист прав людини в умовах воєнного стану, як зазначалося, це не відмова від прав, а пошук нових, ефективніших механізмів їх забезпечення. Насамперед слід зазначити, що у цей період спостерігається сплеск правотворчої діяльності, пов'язаний з потребою швидкого реагування на ситуацію в країні, що постійно змінюється, і прийняття низки правових актів, покликаних врегулювати нові суспільні відносини.

Йдеться про надзвичайну правотворчість та нормативно-правові акти як її результат, що є правовим засобом уповноважених суб'єктів щодо стабілізації або встановлення суспільного порядку, захисту населення, територій, відновлення миру та економіки, тобто забезпечення режиму надзвичайного стану, введеного на певній території (всієї держави або окремого регіону). Такі акти мають тимчасовий характер; містять переважно імперативні норми і передбачають низку зобов'язань, заборон, обмежень; залежно від суб'єкта їх видання та змісту можуть мати різну форму та юридичну силу; можуть обмежувати або зупиняти дію чинних у відповідній сфері правових актів, або їх частин, в тому числі і конституції[48].

Зазначене призводить до створення «паралельної регуляторної системи», тобто припущення альтернативного механізму контролю поряд з ординарним, який легітимує будь-яку винятковість, перетворюючи її на «нормальний» інструмент державного управління. Натомість легітимність надзвичайного стану, зумовлена доктриною необхідності, може трансформуватися в «ординарний паралельний режим», винятковість якого нівелюється самим фактом його функціонування в межах конвенційної регуляторної системи[49].

[48] Пархоменко Н. М. Сучасна теоретико-правова парадигма надзвичайної правотворчості. *Публічне право*. 2022. № 3 (47). С. 93. DOI: https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-47-12

[49] Zumpani F. International Law, War and Human Rights: The Humanitarian Response against the State of Emergency. *Athens Journal of Social Sciences.* 2014. Vol. 1. Issue 2. P. 130. DOI: https://doi.org/10.30958/ajss.1-2-3

Насамперед це правове врегулювання відносин у сфері забезпечення обмежень дії прав людини, організації суспільного порядку, праці та навчання в умовах війни; запровадження режимів обмеження пересування, комендантської години; реабілітації та захисту постраждалих військових і цивільних громадян внаслідок воєнних дій; допомоги внутрішньо переміщеним особам та тим, хто тимчасово виїхав за межі країни; відновлення зруйнованої промисловості та житла; діяльності військових адміністрацій; розбудови військово-промислового комплексу; організації інститутів мобілізації, територіальної оборони, правового режиму в зоні бойових дій та прифронтових територій тощо. У зв'язку з цим суб'єктами правотворчості приймається значна кількість правових актів як первинних, так і тих, якими вносяться зміни і доповнення до вже існуючих і чинних, різної юридичної сили, у різних сферах суспільних відносин, розрахованих на різні періоди дії, які подекуди суперечать один одному, не мають системних зв'язків з чинним законодавством і таким чином знижують рівень ефективності правового регулювання, законності та правопорядку в державі.

Таким чином створюються правові масиви, що визначають зміст відповідних правових режимів з урахуванням забезпечення захисту прав громадян та мінімізації втручання у приватне життя. Втім, виконання обов'язку із забезпечення та захисту прав людини в умовах війни передбачає злагоджену роботу не лише парламенту, але й всіх гілок влади та органів місцевого самоврядування.

Як відомо, за будь-якого правового режиму, правозастосовна діяльність здійснюється уповноваженими та компетентними органами державної влади, має владно-організаційній характер та спрямована на індивідуалізацію загальних норм права шляхом прийняття конкретних юридично обов'язкових рішень. Нормативними засобами правозастосовної діяльності виступають нормативно-правові акти звичайного та надзвичайного характеру, серед яких Конституція України, Закон України «Про правовий режим воєнного стану», акти Президента України та Кабінету Міністрів України, норми міжнародного гуманітарного та міжнародного права загалом.

Зокрема, 24 березня 2022 р. прийнятий Закон України «Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану», яким були внесені зміни до законів України: «Про центральні органи виконавчої влади», «Про Кабінет Міністрів України» та «Про правовий режим воєнного стану». Законом запроваджено таке: надання права у разі необхідності Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану визначати місцезнаходження міністерств, інших центральних органів виконавчої влади; надання повноважень сільському, селищному, міському голові територіальної громади, на території якої не ведуться бойові дії та не прийнято рішення про утворення військової адміністрації населених пунктів, за погодженням з керівником відповідної обласної військової адміністрації приймати низку важливих рішень; спрощення процедури прийняття кадрових рішень щодо політичних посад, посад державної служби, посад в органах місцевого самоврядування, посад керівників суб'єктів господарювання державного та комунального секторів економіки в умовах воєнного стану; врегулювати особливості здійснення повноважень органів місцевого самоврядування в умовах воєнного стану; надання додаткових повноважень Кабінету Міністрів України в умовах воєнного стану для ухвалення швидких рішень нагального характеру та ін.[50]

Таким чином, органи влади в Україні отримали розширення повноважень, окремі з яких було передано на центральний рівень для забезпечення ефективної координації дій. В результаті — центральні органи отримали можливість приймати швидкі рішення в умовах невизначеності[51], оперативного розпорядження фінансовими, матеріальними, людськими ресурсами; розвитку міжнародних партнерських відносин щодо отримання різного роду міжнародної допомоги в прискореному режимі та ін. Зокрема, йдеться про розширення компетенції та дискреційних повнова-

[50] Про внесення змін до деяких законів України щодо забезпечення керованості державою в умовах воєнного стану: Закон України від 12 травня 2022 р. № 2259. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2259-20#Text

[51] Стефанчишен Р. В. Особливості виконання функцій органами виконавчої влади в період воєнного стану. *Юридичний науковий електронний журнал.* 2024. № 8. С. 77. DOI: https://doi.org/10.32782/2524-0374/2024-8/14

жень органів виконавчої влади, які мають вживати негайних дій щодо подолання тих чи інших кризових ситуацій, в тому числі щодо захисту прав і свобод громадян, забезпечення їх безпеки.

З іншого боку, застосування надзвичайних (примусових) повноважень здатне підірвати всю нормативну систему, оскільки створює можливість утвердження «попереднього надзвичайного регулювання». Якщо допускається можливість тимчасового відступу від правового порядку, то не виключено, що такий відступ повторюватиметься і, парадоксально, з часом може набути ознак звичайної діяльності держави[52].

Тому в ході реалізації владних повноважень та здійснення основних функцій під час правового режиму воєнного стану держава має усвідомлювати відповідальність перед власним народом, власними громадянами за свою діяльність та її наслідки, створити баланс між потребами забезпечення національної безпеки та правами людини, в тому числі шляхом законності діяльності органів державної влади та посадових осіб, припинення будь-яких спроб узурпації влади та її свавільного використання. Адже «за надзвичайного правового режиму відбувається перерозподіл державно-владних повноважень, а прийняття замість так званого звичайного законодавства надзвичайного з метою ефективного та оперативного реагування на зміни суспільних відносин, заповнення прогалин у праві, може спричинити розбалансування системи стримувань і противаг як одного із основних принципів організації державної влади. Можливе виникнення корупційних, хабарницьких, лобістських, шахрайських ризиків у різних сферах»[53].

Окремо слід згадати про створення військових адміністрацій, які подекуди замінили органи місцевого самоврядування та місцеву адміністрацію, або діють паралельно з ними та визначення їм широкого кола повноважень. З огляду на це нагальним

52

[52] Zumpani F. International Law, War and Human Rights: The Humanitarian Response against the State of Emergency. *Athens Journal of Social Sciences*. 2014. Vol. 1. Issue 2. P. 130. DOI: https://doi.org/10.30958/ajss.1-2-3

53

[53] Пархоменко Н. М. Сучасна теоретико-правова парадигма надзвичайної правотворчості. *Публічне право*. 2022. № 3 (47). С. 89. DOI: https://doi.org/10.32782/2306-9082/2022-47-12

видається забезпечення координації діяльності між цивільними та військовими органами влади з метою недопущення дублювання і перевищення повноважень.

Важливу роль у захисті прав і свобод громадян за будь-яких обставин, у тому числі й в умовах війни, відіграють судові органи влади, адже суд залишається ключовим інститутом, що гарантує верховенство права, правову визначеність і довіру до держави навіть за надзвичайних обставин. Правозастосовна діяльність суду в умовах війни має чітку правозахисну спрямованість та передбачає вирішення правових конфліктів, контролю за законністю обмежень прав і свобод людини та забезпечення їх судового захисту; судовий контроль за діяльністю або бездіяльністю органів влади та їх рішеннями, зокрема, щодо дотримання принципів необхідності, пропорційності та обґрунтованості обмежень прав та свавільного застосування надзвичайних повноважень.

2.3 Доступ до правосуддя як системоутворюючий елемент функціонування держави в умовах воєнного стану

Окремим аспектом досліджуваної проблематики є також питання забезпечення доступу до правосуддя, який являє собою один із системоутворюючих чинників функціонування держави в умовах воєнного стану. Особливого значення окреслена проблема набуває у контексті функціонування національної системи правосуддя після повномасштабного російського вторгнення в Україну, коли частина судів була переміщена або тимчасово припинила діяльність, відбулося розширення дистанційних форм судочинства. За таких умов постає необхідність доктринального осмислення того, чи зберігає право на захист свою функцію, чи трансформується його зміст, а також якими мають бути правові та інституційні механізми забезпечення його ефективності.

Право людини на захист є однією з фундаментальних процесуальних гарантій, що забезпечують реальне здійснення права на справедливий суд та ефективний доступ до правосуддя. Його зміст полягає у можливості особи користуватися правничою допомогою, відстоювати свої права та законні інтереси в судовому процесі, а також у забезпеченні рівності сторін у змагальному судочинстві. Нормативне закріплення цього права закріплене в ст. 59 і 63 Конституції України. Крім того, ст. 6 ЄКПЛ закріплює право кожної особи на справедливий судовий розгляд, яке включає доступ до суду, розумні строки розгляду з дотриманням принципів публічності та рівності сторін.

Слід зазначити, що порушення права на захист становить одну з найбільш поширених категорій справ, що перебувають на розгляді у Європейському суді з прав людини (ЄСПЛ), що зумовлене фундаментальним характером цього права як ключового елементу гарантій справедливого судового розгляду, закріпленого ЄКПЛ. Аналіз справ ЄСПЛ свідчить, що порушення права на захист охоплює широкий спектр процесуальних недоліків, серед яких обмеження доступу до правової допомоги, неналежне

інформування особи про її процесуальні права, перешкоджання ефективній участі захисника у провадженні, недотримання принципу рівності сторін тощо. Так, у справі L.T. v. проти України від 06.06.2024 р.[54] ЄСПЛ встановив порушення права на захист через недопуск заявниці до участі у судовому розгляді, позбавленні доступу до матеріалів справи, та доведенні, що призначені адвокати діяли пасивно. Як наслідок, ЄСПЛ встановив, що захист був неефективним і формальним, а держава не забезпечила реальне представництво інтересів.

У своїй практиці ЄСПЛ наголошує, що право на захист має бути практичним та ефективним, включати якісну правову допомогу, а не лише її формальну наявність. Подальший розвиток практики ЄСПЛ спрямований на конкретизацію змісту позитивних зобов'язань держав щодо забезпечення ефективної реалізації права на захист і включає встановлення чітких стандартів доступності, якості та своєчасності правової допомоги. Йдеться про формування чітких індикаторів належної правової допомоги, які охоплюють не лише професійну компетентність захисника, але й реальну можливість особи користуватися такою допомогою без перешкод, з урахуванням її індивідуальних обставин. У практичному вимірі це означає, що держава повинна не тільки забезпечити формальний доступ до адвоката, але й гарантувати ефективну комунікацію між клієнтом і захисником, достатній час і можливості для підготовки позиції, а також відсутність надмірних процесуальних або адміністративних бар'єрів. Окремий вектор розвитку стосується диференціації стандартів залежно від категорії справ та вразливості особи. Зокрема, більш високі стандарти застосовуються у кримінальному провадженні, а також у справах, де особа перебуває у вразливому становищі (наприклад, неповнолітні, особи з інвалідністю, внутрішньо переміщені особи). У таких випадках позитивні зобов'язання держави розширюються і можуть включати призначення захисника з власної ініціативи, забезпечення перекладу, психологічної підтримки та інших супутніх гарантій.

54

[54] Case of L.T. v. Ukraine: Judgment of the European Court of Human Rights, 06 June 2024, No. 13459/15. URL: https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-233993

В умовах воєнного стану реалізація права на захист набуває особливого значення, оскільки функціонування правової системи відбувається в надскладних умовах, що обумовлює необхідність її адаптації до викликів, пов'язаних із обмеженням ресурсів, підвищенням навантаження на інституції та загрозами безпеці. З початку повномасштабного вторгнення судова система стикнулася з численними труднощами, такими як знищення або тимчасова окупація судових установ, евакуація суддів та персоналу, неможливість оперативного розгляду справ, зокрема кримінальних і адміністративних, що стосуються воєнних злочинів та порушень воєнного стану[55].

Варто констатувати, що нині українська держава демонструє адаптивність судової системи до викликів воєнного часу. Зокрема, було забезпечено безперервне здійснення правосуддя шляхом впровадження та активного використання дистанційної форми судочинства, передусім онлайн-засідань. Це дозволило мінімізувати ризики для учасників процесу, водночас зберігаючи доступ до правосуддя та дотримання процесуальних гарантій і стало свідченням достатнього рівня гнучкості й функціональної спроможності судової влади України забезпечувати реалізацію правосуддя навіть в умовах війни.

Водночас, застосування державою механізму дерогації відповідно до ст. 15 ЄКПЛ актуалізує питання допустимих меж обмеження процесуальних гарантій і критеріїв їх пропорційності в умовах надзвичайних обставин. Зазначене зумовлює необхідність чіткого визначення того, які саме елементи права на захист можуть підлягати тимчасовим обмеженням, а які становлять його сутнісне ядро та не можуть бути звужені за жодних обставин. У цьому контексті особливого значення набуває підхід, за яким навіть за умов дерогації держава зобов'язана забезпечити збереження мінімальних процесуальних стандартів, що гарантують реальність, а не формальність доступу до правосуддя. Йдеться про забезпечення права на правову допомогу, доступ до матеріалів справи, а також ефективну участь у процесі, в тому числі

[55] Кот О. О., Гриняк А. Б., Міловська Н. В. Правова система України в умовах воєнного стану: зб. наук. праць. Одеса : ВД «Гельветика», 2022. 540 с.

з використанням дистанційних технологій. Будь-які обмеження цих гарантій мають відповідати критеріям законності, необхідності та пропорційності, а також бути спрямованими виключно на досягнення легітимної мети — забезпечення національної безпеки та публічного порядку в умовах воєнного стану.

Зрозуміло, що в умовах війни судова влада зіштовхнулася з низкою викликів, як-от: фізичне знищення або тимчасова окупація судів, нестача суддів, труднощі у доступі до правосуддя для населення. Погоджуємось з Л. Наливайко, що для подолання цих викликів необхідно розширити практику використання дистанційного судочинства, розвивати електронні сервіси, що дозволять подавати документи онлайн та отримувати правову допомогу. Також важливо забезпечити належний захист суддів і працівників судової системи, зокрема можливість тимчасової ротації кадрів та створення мобільних судових підрозділів у прифронтових та на деокупованих територіях[56]. Крім того, варто наголосити на нерівності у доступі до правового захисту, яка посилюється під час війни. Вразливі групи населення — внутрішньо переміщені особи, військовослужбовці, цивільні в прифронтових регіонах мають обмежені можливості для реалізації своїх прав через відсутність адвокатів, брак ресурсів або складну логістику. Це формує новий тип правової нерівності, що суперечить самій ідеї верховенства права як принципу рівності всіх перед законом[57]. У цьому контексті особливої уваги потребує переосмислення традиційних підходів до забезпечення доступу до правосуддя, які в умовах мирного часу ґрунтувалися на припущенні відносної територіальної та інституційної стабільності. Війна ж руйнує ці передумови, трансформуючи як просторові, так і функціональні параметри здійснення правосуддя. Унаслідок цього держава змушена адаптувати механізми правового захисту до нових реалій,

[56] Наливайко Л. Правова держава в умовах війни: виклики та перспективи забезпечення верховенства права. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025 р.). Частина І. С. 72.

57

[57] Степаненко Н. В., Виставкіна К. В. Забезпечення верховенства права під час війни: проблеми та перспективи. *Наука і техніка сьогодні.* 2025. № 13 (54). С. 299. DOI: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-13(54)-291-303

де ключового значення набувають мобільність, гнучкість і технологічність правових інструментів.

Водночас постає питання не лише формального забезпечення права на захист, а й його реальної ефективності. Наявність нормативно закріплених гарантій не завжди означає можливість їх практичної реалізації, особливо в умовах обмеженого доступу до інфраструктури, перебоїв у роботі судів або відсутності належної комунікації між учасниками процесу. Таким чином, формується розрив між «декларованим» і «фактичним» правом на захист, що поглиблює існуючі соціальні та правові диспропорції. Крім того, така нерівність має кумулятивний характер, оскільки поєднується з іншими формами вразливості — соціальною, економічною, інформаційною. Це означає, що окремі категорії осіб не лише мають обмежений доступ до правової допомоги, але й часто не володіють достатнім рівнем правової обізнаності для захисту своїх інтересів. У такій ситуації особливу роль відіграють інститут безоплатної правової допомоги, громадські організації та міжнародні механізми підтримки, які частково компенсують недоліки державної системи. Тому подолання правової нерівності в умовах війни вимагає комплексного підходу, що передбачає не лише удосконалення альтернативних форм доступу до правосуддя, таких як дистанційне судочинство, але й розширення мережі правових консультативних пунктів, а також цільові програми підтримки найбільш уразливих груп населення. Лише за умови синергії нормативних, інституційних та технологічних рішень можливо забезпечити реальну, а не декларативну рівність у доступі до правового захисту навіть в умовах збройного конфлікту.

Варто наголосити, що важливим є посилення незалежності судової влади, яка має залишатися поза політичним та військовим впливом навіть у найскладніші періоди. Для цього потрібні додаткові гарантії безпеки суддів, захист від тиску, а також стабільне фінансування та кадрова підтримка. Судова система повинна стати стрижнем, на якому тримається правовий порядок, а не інструментом ситуативних політичних рішень. Зміцнення незалежності суддів прямо впливає на спроможність громадян ефективно захищати свої права, не побоюючись упередженості

чи свавілля[58]. Незалежність судової влади повинна зберігати свій інституційний та функціональний зміст навіть за умов підвищеного рівня централізації влади та посилення ролі виконавчих органів, що об'єктивно характерно для воєнного періоду. Втручання політичних суб'єктів у діяльність судів, у тому числі опосередковане через нормативні чи організаційні механізми, становить загрозу порушення принципів верховенства права, рівності сторін та справедливого судового розгляду. У зазначеному контексті забезпечення реальної незалежності суддів, їхньої неупередженості та захищеності від будь-якого зовнішнього тиску постає ключовою передумовою збереження довіри до правосуддя як інституції. Особливого значення набуває дотримання стандартів інституційної автономії судової влади, прозорості процедур призначення та відповідальності суддів, а також гарантій їхньої процесуальної самостійності при ухваленні рішень.

Щодо забезпечення незалежності суддів як ключового завдання в умовах воєнного стану через зростання ризику політичного тиску, зловживання повноваженнями та використання судової влади для вирішення питань, не пов'язаних із правосуддям, наголошувала і Л. Наливайко[59]. Для подолання такої проблеми виникає необхідність у формуванні цілісної та системно узгодженої сукупності гарантій незалежності судової влади, що охоплюватиме як нормативний, так і організаційний рівні. На нормативному рівні йдеться про закріплення чітких стандартів недоторканності суддів, прозорих процедур їх призначення, переведення та звільнення, а також ефективних механізмів дисциплінарної відповідальності, які виключають можливість їх використання як інструменту впливу. Водночас, організаційний рівень передбачає створення таких умов функціонування судів, за яких зовнішній

[58] Степаненко Н. В., Виставкіна К. В. Забезпечення верховенства права під час війни: проблеми та перспективи. *Наука і техніка сьогодні.* 2025. № 13 (54). С. 300. URL: https://doi.org/10.52058/2786-6025-2025-13(54)-291-303

[59] Наливайко Л. Правова держава в умовах війни: виклики та перспективи забезпечення верховенства права. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали IX Міжнародної науково-практичної конференції (ДДУВС, 21.03.2025 р.). Частина І. С. 71.

тиск — як політичний, так і пов'язаний із воєнними викликами — мінімізується або повністю нейтралізується.

В умовах воєнного стану особливого значення набуває питання фізичної безпеки суддів та безперервності здійснення правосуддя. Ризики, пов'язані з бойовими діями, евакуацією судів, пошкодженням інфраструктури та переміщенням населення, об'єктивно ускладнюють доступ до правосуддя. Проте саме в таких умовах держава зобов'язана забезпечити стабільність функціонування судової системи як ключового елементу правопорядку. Інакше виникає загроза трансформації тимчасових обмежень у системні деформації, що підривають довіру до правосуддя та нівелюють гарантії права на захист. Крім того, незалежність судової влади тісно пов'язана з принципом рівності сторін, який є невід'ємною складовою права на захист. За відсутності реальної незалежності суду цей принцип стає декларативним, оскільки одна зі сторін — як правило, держава — отримує фактичну перевагу у процесі. Незалежний суд виступає не лише арбітром, але й гарантом процесуального балансу, без якого неможливо говорити про справедливість судового розгляду.

Окремої уваги потребує питання фінансової автономії судової влади. Недостатнє або нестабільне фінансування створює передумови для залежності судів від виконавчої влади, що суперечить принципу поділу влади. У воєнний період, коли бюджетні ресурси об'єктивно обмежені, важливо забезпечити належне фінансування правосуддя як базової функції держави. Це включає не лише оплату праці суддів і працівників апарату судів, але й інвестиції у цифровізацію судочинства, що може компенсувати частину обмежень, спричинених війною. У контексті цифровізації може бути ефективним вивчення досвіду Естонії, яка надала пріоритет розвитку електронного правосуддя та цифровізації судових проваджень, що значно покращило ефективність та прозорість її судової системи[60].

Не менш важливим є кадровий аспект. Відтік кваліфікованих кадрів, перевантаження суддів, а також збільшення кількості

[60] Kuchuk A., Kobko Y., Radchuk A., Knyshov V., Voloshanivska T. Ensuring human rights in Ukraine based on the case law of the European Court of Human Rights. *Social & Legal Studios.* 2025. Vol. 8. No. 2. C. 332. DOI: 10.32518/sals2.2025.324

справ, пов'язаних із воєнними подіями, потребують системних рішень, спрямованих на підтримку та розвиток суддівського корпусу. Йдеться не лише про кількісне укомплектування суддівського корпусу, а й про якісне оновлення професійних компетенцій суддів з урахуванням специфіки розгляду справ, пов'язаних із воєнними подіями, зокрема порушеннями прав людини, воєнними злочинами тощо. Особливого значення набуває інституціоналізація професійного навчання суддів, спрямованого на опанування стандартів міжнародного гуманітарного права, практики міжнародних судових інституцій, а також новітніх процесуальних інструментів, включаючи цифрові технології судочинства. Поряд із цим, актуалізується необхідність створення ефективних механізмів психологічної підтримки суддів та працівників апарату судів, з огляду на підвищений рівень стресу, емоційного вигорання та професійного виснаження, спричинених умовами війни. Не менш важливим є удосконалення процедури добору (про що вже згадувалось вище), оцінювання та кар'єрного просування суддів із урахуванням критеріїв професійної доброчесності, стресостійкості, етичної зрілості та здатності діяти в умовах підвищеної суспільної відповідальності. У цьому аспекті вбачається доцільним упровадження гнучких і водночас прозорих механізмів кадрового резерву, що дозволить оперативно реагувати на кадрові втрати та забезпечувати безперервність здійснення правосуддя.

Отже, слід констатувати, що незалежність судової влади в умовах війни трансформується з класичного конституційного принципу у ключову передумову забезпечення прав людини. Саме вона визначає, чи зможе право на захист зберегти свій реальний зміст, чи перетвориться на формальну декларацію. Посилення незалежності суддів має розглядатися як стратегічний пріоритет державної політики, спрямований не лише на підтримання правопорядку, але й на збереження демократичної легітимності держави в умовах екзистенційних викликів.

З огляду на все наведене у другому розділі, можемо зробити такі висновки:

1. Основними принципами здійснення функції держави щодо забезпечення прав людини в умовах воєнного стану є пропорційність, необхідність та тимчасовість. Пропорційність передбачає,

що заходи, які обмежують права і свободи людини, повинні бути відповідними реальній загрозі найважливішим публічним інтересам та/або національній безпеці держави, необхідність вимагає встановлення обмежень лише у випадку ситуації крайньої необхідності, а тимчасовість акцентує увагу на тому, що такі обмеження можуть мати лише тимчасовий характер та підлягають скасуванню у разі нормалізації ситуації.

2. Функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану реалізується за допомогою різноманітних механізмів, які включають в себе нормативно-правові акти, правотворчу та правозастосовну діяльність органів державної влади, а також інститути контролю за дотриманням прав людини (наприклад, омбудсмани, правозахисні організації тощо). Зазначені механізми повинні мати транспарентний характер з метою недопущення зловживання владою та порушення прав людини, а також забезпечення підконтрольності діяльності правоохоронних органів, яка значно активізується в умовах воєнного стану. Водночас, незважаючи на існування цих механізмів, реальне забезпечення та захист прав людини в умовах війни продовжує залишатися складним завданням, вирішення якого потребує здійснення належного міжнародного співробітництва та політичної волі сучасних демократичних держав, а також підтримки з боку відповідних інститутів громадянського суспільства, насамперед міжнародних та національних правозахисних організацій.

3. Перспективи розвитку функції держави щодо забезпечення прав людини в умовах воєнного стану включають в себе необхідність вдосконалення насамперед правових та інституційних механізмів, спрямованих на підвищення ефективності застосовуваних заходів. Серед важливих напрямів подальшої трансформації даної функції можна виокремити розвиток системи моніторингу дотримання прав людини в умовах воєнних конфліктів, удосконалення міжнародних стандартів прав людини та зміцнення системи міжнародно-правової відповідальності за порушення прав людини в умовах війни та інших надзвичайних станів, а також формування чітких та прозорих механізмів, які забезпечують мінімізацію владного свавілля в умовах екстраординарних

ситуацій, що надасть можливість суттєво підвищити захист громадян та зменшити наслідки тимчасових обмежень їх прав.

4. Забезпечення правового режиму воєнного стану вимагає узгодженої діяльності всіх рівнів влади в межах правового поля (національного та міжнародного), має визначати функціональний механізм, який дозволяє державі навіть в умовах війни виконувати конституційний обов'язок щодо захисту прав людини, зберігаючи правопорядок та дотримуючись демократичних міжнародних стандартів. Обов'язком парламенту є забезпечення правових засад регулювання суспільних відносин шляхом надзвичайної правотворчості; виконавчі органи мають забезпечувати практичну реалізацію правового режиму, впроваджуючи заходи безпеки, гуманітарного захисту, соціальної підтримки та доступу до правосуддя; судова влада відіграє ключову роль у запобіганні зловживанням, здійснюючи контроль за дотриманням принципу пропорційності обмежень прав людини та забезпечуючи ефективні засоби їх юридичного захисту; органи місцевого самоврядування покликані гарантувати доступність базових послуг, своєчасне інформування, реагування на потреби громад та організацію цивільного захисту тощо. Трансформації та перерозподіл акцентів у правозастосовній діяльності органів державної влади можуть мати як позитивний ефект, так і негативні наслідки, серед яких необґрунтованість та непропорційність обмежень прав людини, надмірність централізації повноважень та ризик їх зловживання, мілітаризація державного управління, обмежений доступ до правосуддя, складність контролю діяльності військових адміністрацій та ризики перевищення наданих їм повноважень.

5. Діяльність держави щодо захисту прав людини в умовах воєнного стану є складним, багатовимірним процесом, що поєднує функції безпеки та правового захисту та має відповідати принципу балансу між інтересами національної безпеки і базовими правами людини. Її ефективність визначається здатністю держави забезпечити реальний, а не декларативний захист прав людини, дотримуючись принципів законності, пропорційності та верховенства права. Подолання цих викликів можливе шляхом посилення внутрішніх механізмів відповідальності, судового та парламентського контролю, контролю міжнародних інституцій,

підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів влади та інституту омбудсмана, розвитку правової культури та підвищення професійної відповідальності посадових осіб. Складність реалізації цієї мети потребує застосування спеціальних методів державного управління, пошуку нових оптимальних комбінацій їх поєднання та реалізації.

6. У контексті доступу до правосуддя в умовах воєнного стану право на захист постає як його невід'ємний та визначальний елемент, що забезпечує реальну можливість особи ефективно відстоювати свої права та законні інтереси. Його належна реалізація виходить за межі формального надання правової допомоги та передбачає створення державою таких умов, за яких доступ до правосуддя залишається практичним і дієвим навіть за умов надзвичайних режимів. У цьому вимірі право на захист виконує функцію критерію оцінки допустимості процесуальних і матеріальних обмежень, сприяє збереженню балансу між публічними інтересами та правами людини, а також гарантує дотримання принципів справедливого судочинства.

7. У сучасних умовах воєнного стану Україна демонструє адаптивність правової системи до викликів безпекового характеру, що проявляється у активному застосуванні дистанційних форм здійснення правосуддя, що виступає інструментом забезпечення безперервності судочинства та доступу до правосуддя з урахуванням об'єктивних обмежень, зумовлених війною, водночас сприяючи дотриманню процесуальних гарантій і принципу справедливого судового розгляду. Відтак, ефективність доступу до правосуддя в умовах воєнного стану безпосередньо залежить від здатності держави забезпечити повноцінну, своєчасну та якісну реалізацію права на захист як ключової передумови верховенства права.

Розділ 3.
Рівень забезпечення державою політико-правових умов для реалізації прав людини у період воєнного стану

3.1 Політико-правові цінності у період воєнного стану як складові забезпечення державою прав людини

Тривала широкомасштабна російсько-українська війна й умови воєнного часу зумовили кардинальні зміни в суспільній свідомості щодо розуміння й нового осмислення фундаментальних цінностей людського буття, їх здатності впливати на поведінку людей і формування стратегічних пріоритетів, алгоритмів політики, на правотворчу й правозастосовну діяльність держави. У воєнний час загострилася проблема дотримання прав людини — економічних, соціальних, культурних, громадянських, політичних, колективних. Недотримання цих прав істотно вплинуло на соціально-політичні процеси в Україні. З одного боку, загроза життю людей та існуванню держави згуртувала суспільство, виявила величезні можливості армії і громадян щодо спротиву агресору, захисту своєї Батьківщини, а з іншого — спричинила певні сумніви у здатності держави повною мірою забезпечити як права, так і ефективну організаційно-управлінську функцію деяких органів влади. Під прикриттям таємності інформації з безпекових міркувань та обмеження певних прав людини у воєнний час низка посадовців як центрального, так і регіонального рівнів спотворювали картину бойових дій, чим спричиняли скептицизм, недовіру в суспільстві, демотивацію і розгубленість. Численні проблеми, які виникли або загострилися в період воєнного

стану — труднощі в організації евакуації населення з прифронтових територій; перешкоди в реалізації потреб тимчасово переміщених осіб; недостатнє матеріальне і продовольче забезпечення армії; недоліки в кадровій та мобілізаційній політиці; корупційні скандали; обвинувачення та арешти, що не підтверджені доказами; особи, підозрювані у вчиненні злочинів чи державній зраді, проте, які залишаються без покарання та не притягнуті до кримінальної відповідальності. Істотні порушення прав людини, в тому числі право на життя, право на справедливий суд, право на доступ до публічної інформації, призвели до ослаблення суспільної довіри до державних інституцій.

Як наслідок, посилився запит суспільства на справедливість, яка ґрунтується на правді, рівноправності, повазі до людської гідності, правдивій інформації, наприклад, для родичів про долю зниклих безвісти воїнів та відповідну компенсацію тощо. Ці практичні проблеми зумовили потребу в переосмисленні таких засадничих цінностей, як правда, справедливість, відповідальність та їх правові виміри і межі. Актуальним є дослідження можливостей держави і суспільства інтегрувати ці цінності у свою діяльність у період воєнного часу, сформувати ціннісні орієнтири у сфері політики і правотворчості.

Наукове осмислення справедливості, як цінності, насамперед передбачає визначення її сутнісних ознак і характеристик, окреслення сфери її модальності у регулюванні як індивідуальної поведінки, так і суспільних відносин. Справедливість, поряд із такими цінностями, як добро, краса, істина та сім'я, прийнято вважати загальнолюдською цінністю. Європейські цінності — це повага до людської гідності, свобода, демократія, рівність, верховенство права, повага до прав людини. Національними ж цінностями, як правило, визначають патріотизм, державний суверенітет, національну безпеку, національну культуру.

Наведена класифікація цінностей не має чіткого критерію віднесення тієї чи іншої цінності до певної з названих груп. Адже загальнолюдські цінності, наприклад, справедливість, добро, істина, є одночасно і європейськими, і національними. Важко уявити якусь країну, де люди не вірили б у добро, справедливість, не шукали істини — у судах, наукових дослідженнях,

релігії тощо. Ці цінності формують взаємини, соціальні відносини, ментальні установки, імперативи політичної і правової свідомості та культури. Такі європейські цінності, як демократія і рівність, поширені не лише на європейському континенті. Перераховані цінності та чимало інших слід вважати універсальними і такими, що набувають конкретного змістовного наповнення в певних історичних обставинах, культурних середовищах, політичних відносинах, правових ситуаціях. Кожна держава має свою конфігурацію універсальних цінностей у певний історичний період, у конкретних політичних умовах, за певного політичного режиму.

На нашу думку, політичні й правові цінності об'єктивно (за спрямованістю, об'єктом регулювання) співпадають. Це, зокрема: людина, її гідність та права, справедливість, свобода, суспільне благо, правопорядок, безпека, соціальна стабільність. Названі цінності є, по-перше, загальнолюдськими, позаяк визначали ставлення людини й суспільства до політичного й правового розвитку завжди та в кожний конкретний період у будь-якій країні незалежно від стадії цивілізаційного розвитку, моделі держави, політичного режиму чи стану розвитку законодавства. По-друге, вони є універсальними, можуть виступати загальними критеріями оцінки людиною чи спільнотою свого стану й статусу в соціумі, цілей розвитку й адекватності засобів їх досягнення. По-третє, вони можуть бути однаково політичними й правовими, позаяк обидві сфери (політика і право) детерміновані утвердженням цих цінностей як найвищих цілей суспільного розвитку.

У демократичному суспільстві людина є основною і найвищою цінністю як у політиці, так і в праві, що детермінує діалектичну єдність усієї системи політичних і правових цінностей. Для людини як діяльного суб'єкта політика є сферою самореалізації та утвердження справедливого правопорядку в суспільстві. Інструментом реалізації бажаної справедливості, правди для всіх і кожного, виступає право як втілення домінуючих у конкретному суспільстві уявлень про належне й бажане в організації спільного буття. Фундаментальні цінності визначають сенс і спрямованість політики і права, суспільно-політичної організації держави. Людина потребує справедливості для свого повноцінного життя і

безпеки, задоволення матеріальних і духовних потреб. Право на справедливість є природним, соціальним, громадянським та політичним. Справедливість — втілення цієї потреби у формі уявного і бажаного модусу спільного буття, соціального звичаю, суспільної вимоги, правової норми. В демократичній, правовій державі справедливість є спільною базовою цінністю, що визначає мету і сенс політики і права як регулятивних систем.

У період війни актуалізується проблема утвердження у суспільстві справедливості й правди, зокрема покарання винних, воєнних злочинців, зрадників. В умовах повоєнної відбудови — забезпечення права на правду про війну, її причини та наслідки, і на основі цього формування атмосфери довіри, громадянського діалогу та консолідованості навколо спільних цілей і цінностей. Ця проблема виявилася, як свідчить досвід низки постконфліктних країн, складнішою за економічні й соціальні завдання, адже не вирішується швидко, потребує нестандартних рішень з огляду на особливості ситуації в конкретній країні, специфіку етнокультурних відносин і традицій, ступінь психологічних травм, масштаби міграційних процесів тощо. Для України актуальним запитом стала правда і справедливість. У політико-правовому аспекті цей запит трансформується у вимогу забезпечення права на правду як права політичного, громадянського.

Теоретичні й практичні питання щодо забезпечення права на правду розглядалися українськими і зарубіжними науковцями здебільшого в рамках елементів і механізмів перехідного правосуддя (перехідної справедливості)[61, 62, 63, 64]. Майже в усіх працях

[61] Гурковська Н., Іллюк С., Темченко О. Право на правду та справедливість: моніторинг та дослідження можливих механізмів захисту прав людини в перехідному правосудді в умовах російсько-української війни : посібник. Київ : Гельсінська спілка з прав людини, 2024. 270 с.

[62] Базове дослідження із застосування правосуддя перехідного періоду в Україні: монографія / за заг. ред. А. П. Бущенка, М. М. Гнатовського. Київ : «РУМЕС», 2017. 592 с.

[63] Правосуддя на сході України в умовах збройної агресії Російської Федерації: звіт за результатами дослідження спроможності судової системи забезпечувати правосуддя в умовах збройного конфлікту на сході України. 2016–2017. Київ, 2018. 339 с.

[64] Постконфліктне врегулювання для України / Центр постконфліктного врегулювання. Київ, 2016. 80 с.

з даної проблематики питання зводиться до створення комісій правди після завершення конфлікту (війни).

Право на правду — це фундаментальне право людини, громадянина, суспільства знати повну правду про порушення прав людини, включаючи доступ до публічної інформації, право на ефективне розслідування, публічне оприлюднення фактів, на відшкодування. Воно охоплює як судові, так і позасудові механізми встановлення правди для жертв і суспільства. Це право тісно пов'язане з правом на інформацію та правом на справедливий суд, але має ширше коло суб'єктів і об'єктів, виконує більший обсяг суспільно значущих завдань і функцій, охоплює все суспільство, реалізується в широких темпоральних рамках (не лише у постконфліктний період), визначально впливає на формування пріоритетів внутрішньої і зовнішньої політики, на утвердження національної єдності та атмосфери взаємної довіри держави і громадянського суспільства. Такі характеристики права на правду дають підстави для його наукової кваліфікації як права окремого; права індивідуального і водночас колективного; права політичного; права громадянського.

Традиційно право на правду розглядається як складова перехідного правосуддя — право жертв (до жертв Римський статут МКС включив також організації) знати правду про воєнні злочини і злочинців, про обставини, що призвели до порушень прав людини, в тому числі з боку держави. Воно закріплене у низці міжнародно-правових актів: Додатковому протоколі I до Женевських конвенцій 1949 р. (ст. 32: право родин знати про долю своїх родичів; ст. 33: зобов'язання сторін конфлікту передавати інформацію про зниклих безвісти осіб), Міжнародній конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень (ICCPED) 2006 р. (ст. 24: кожна жертва має право знати правду про обставини насильницького зникнення, хід та результати розслідування справи та про долю зниклої особи) та ін.

Право на правду може визначатися по-різному, залежно від правової системи: як право знати, отримати інформацію, як

свобода інформації, або як свобода вираження поглядів[65, 66]. Одні автори вважають, що це право ще не було об'єктом конкретної міжнародної конвенції, другі стверджують, що воно випливає з інших усталених прав у міжнародному праві прав людини (право на захист, право на отримання та передачу інформації, право на справедливий суд), треті переконані, що це автономне право, незалежне від інших прав або додаткове до них. Ми вважаємо, що право на правду є окремим політичним і громадянським правом, яке не охоплюється жодним із тих, що визначені Міжнародним пактом 1966 р., а тому солідарні з думкою деяких дослідників, що останнім часом намітилася тенденція до посилення визнання саме права на правду як окремого права[67].

Багато резолюцій ООН та доповіді незалежних експертів містять чіткі заяви про право на правду. Виконуючи резолюції Ради з прав людини, ГА ООН підкреслила, що міжнародна спільнота повинна намагатися визнати право жертв грубих порушень прав людини, їхніх сімей та суспільства загалом знати правду. Деякі регіональні та національні суди підтвердили існування права на правду. Міжамериканський суд з прав людини зазначив, що право на правду в Американській конвенції з прав людини охоплюється правами на справедливий суд, на свободу думки та вираження поглядів, на судовий захист. У низці випадків Міжамериканський суд з прав людини підтримав право на правду жертв, їхніх близьких і всього суспільства. Суд визнав: держава зобов'язана надати родинам жертв правду про обставини злочинів; результати всіх проваджень повинні бути оприлюднені для громадськості, щоб суспільство знало правду; суспільство має право знати правду про злочини, щоб запобігти їм у майбутньому.

---

[65] Brankovic J., van der Merwe H. Transitional justice in post-conflict societies: conceptual foundations and debates. *Moving Beyond: Towards Transitional Justice in the Bangsamoro Peace Process.* Davao City: forumZFD Philippines, 2014. P. 10–15.

[66] Transitional Justice: How Emerging Democracies Reckon with Former Regimes / ed. by N. J. Kritz. Washington: United States Institute of Peace Press, 1995. 828 p. URL: https://books.google.com.ua/books/about/Transitional_Justice.html

[67] Славко А. С. Роль права на правду у постконфліктному врегулюванні: регіональні та універсальні стандарти. *Альманах міжнародного права.* 2025. Вип. 33. С. 47.

Низка національних судів також підтвердили право на правду. В Аргентині Верховний суд ухвалив, що закони про амністію, які захищають винних у злочинах проти людства, були неконституційними. У Перу Конституційний трибунал визнав право на правду основоположним правом, безпосередньо захищеним конституцією. В Колумбії Конституційний суд наголосив, що навіть пріоритет сприяння демобілізації незаконних збройних формувань не звільняє державу від зобов'язання шукати правду щодо зниклих. У Південній Африці Конституційний суд підтримував право жертв, ЗМІ та громадськості говорити правду про злочини, визнав, що проголошення правди є моральною основою переходу від несправедливості до демократії та конституціоналізму. Деякі держави, зокрема Гватемала та Бразилія, виправдали створення комісії правди шляхом визнання права своїх громадян на правду. Гватемальські мирні договори 1994 р. включали угоду про створення комісії з роз'яснення минулих порушень прав людини, визнаючи, що жителі мають право знати всю правду щодо цих подій, роз'яснення яких допоможе уникати їх повторення та посилить процес демократизації в Гватемалі. У Бразилії утвердження офіційної правди розпочалося з репараційного процесу, створення Спеціальної комісії з питань політичних смертей і зникнень (1995) та Комісії з питань амністії Міністерства юстиції (2001). Ці комісії мали повноваження визнавати порушення, які спричинила чи яким не запобігла держава, та сприяти їх належному відшкодуванню. У Законі про створення Національної комісії правди 2011 р. зазначалося, що метою комісії є реалізація права на пам'ять та історичну правду, сприяння національному примиренню[68].

Серед наведених прикладів можна виокремити Перу, де право на правду визнано фундаментальним, конституційно захищеним і гарантованим. Тобто таке право регулює суспільні відносини незалежно від конкретних ситуацій (конфлікт, війна, відбудова

[68] Гонсалес Е., Варні Г. Пошук правди. Елементи створення ефективної комісії правди / пер. з англ. Київ, 2000. 67 с.

тощо)[69]. Випадок Перу гідний уваги з метою імплементації права на правду в українську конституційну доктрину та правотворчу діяльність. Адже в Україні війна триває 12 років, і відкладати вирішення питань з реалізацією права на правду неприпустимо, навіть якщо запрацює комісія правди. Запит на справедливість має визначати суть і спрямованість дій публічної влади і громадянського суспільства як у воєнний час, так і в повоєнній перспективі.

Отже, право на правду має бути закріплене законодавчо з метою надання йому обов'язкового статусу. Це значною мірою сприятиме легітимізації усієї діяльності держави і суспільства з утвердження в українському суспільстві цінностей справедливості й національної гідності.

У 40 постконфліктних країнах були створені *комісії правди і справедливості* як один з інструментів забезпечення права на правду. Їх досвід може бути використаний в Україні у пошуку прийнятного механізму забезпечення права на правду в умовах повномасштабної тривалої війни (у міжнародно-правовій класифікації — міждержавного збройного конфлікту). При прийнятті рішення про створення таких комісій держави виходили із засадничого положення про те, що жертви грубих порушень прав людини, серйозних порушень міжнародного гуманітарного права та їх родини мають право на ефективний засіб захисту. Це включає право знати правду про жорстоке поводження, якого вони зазнали, включаючи дані винних осіб, причини, які спричинили порушення, кінцеву долю чи місце насильницького зникнення. Таке право було визнане судовими рішеннями в декількох країнах, а також міжнародними судовими органами. Хоча суди можуть використовуватися для встановлення фактів, їх діяльність стикається з певними обмеженнями: 1) судова влада може тимчасово не мати можливості вести ефективні провадження; 2) судові процеси можуть обмежуватися лише найбільш відомими справами або порушниками, яких легко ідентифікувати, тим самим нехтуючи

69

[69] Sentencia del Tribunal Constitucional. Piura Genaro Villegas Namuche. En Lima, a los 18 días del mes de marzo de 2004. EXP. N. 2488-2002-HC/TC. URL: https://www.tc.gob.pe/jurisprudencia/2004/02488-2002-HC.html

багатьма жертвами; 3) суди встановлюють факти за допомогою засобів, які можуть виявитися недостатніми для визнання особистого, культурного чи психологічного досвіду жертв.

Для реалізації права на правду можуть знадобитися *несудові інструменти:* створення комісій правди та інших несудових комісій розслідування; вдосконалення законів, що захищають свободу доступу до інформації та вираження поглядів; форми збереження та вшанування пам'яті, такі, як меморіали та музеї; встановлення правди про те, що сталося та хто відповідальний за злочини. Це допомагає зрозуміти причини минулих зловживань та припинити їх. Без точного знання про минулі порушення суспільству важко запобігти їх повторенню. Правда може: допомогти у подоланні наслідків травматичних подій; відновити особисту гідність.

Комісії правди є колегіальними органами обмеженої тривалості, створеними для встановлення фактів, причин та наслідків порушень прав людини, сприяючи тим самим реалізації права на правду і справедливість. Приділяючи особливу увагу свідченням, вони надають жертвам визнання, сприяють притягненню до відповідальності винних та компенсації за допомогою своїх висновків та рекомендацій, допомагають розділеним суспільствам подолати мовчання та недовіру, визначити інституційні реформи, необхідні для запобігання новим порушенням[70].

Одним із завдань комісій правди і справедливості є формування інформаційної політики, обґрунтування необхідності змін у поведінці груп та установ, сприяючи політичній трансформації і суспільній консолідації. Комісії зазвичай створюються в періоди політичних змін (після падіння авторитарного режиму або завершення збройного конфлікту). Зобов'язання створити комісію з правди часто включається до мирних угод, обговорюється під час переговорів. Комісія правди може розглядатися як передумова відновлення моральних засад суспільства, подолання психологічних травм, встановлення історичної правди.

Як правило, комісію правди створює виконавча або законодавча гілка влади. Обрана форма залежить від інституційної та

[70] Гонсалес Е., Варні Г. Пошук правди. Елементи створення ефективної комісії правди / пер. з англ. Київ, 2000. 67 с.

політичної реальності в кожній країні. Приклади успішних комісій з правди, створених актами виконавчої влади, можна віднайти у країнах Латинської Америки, Марокко та Східному Тиморі (під управлінням ООН). Створення комісії парламентом може відображати ширшу політичну підтримку та інституційну силу. Більшість африканських комісій були створені парламентськими рішеннями. Те, як держава створює комісію правди, багато в чому визначається політичним та інституційним середовищем[71].

Цікавий досвід Колумбії щодо створення комісій правди. Тут для вирішення питань відповідальності були утворені спеціальний суд, Комісія правди та Центр з питань зниклих безвісти. Ці інституції становили компоненти правосуддя Комплексної системи правди, справедливості, відшкодування та неповторення. Ця система була утворена задля забезпечення прав жертв на правду про минулі події, отримання відшкодування та гарантії неповторення. Крім того, система була спрямована на: сприяння визнанню відповідальності всіма, хто брав участь у конфлікті прямо чи опосередковано; збереження історичної пам'яті. Ці інституції співпрацювали, в результаті встановлено кількість жертв та інші факти історичного минулого; жертви реалізували право на правду[72].

В Україні обов'язок держави щодо забезпечення доступу до інформації про воєнні події, про злочини агресора, про злочинців, колаборантів і шпигунів, про жертви, руйнування, правопорушення тощо має бути закріплений у законі, як одна з форм реалізації права на правду. При цьому носієм цього права виступає як окремий індивід (індивідуальне право), так і суспільство (колективне право), а суб'єктом, відповідальним за дотримання права на правду, — держава в особі уповноважених посадовців та органів влади.

Організаційною формою реалізації права на правду могла б стати Національна комісія правди і справедливості як орган дер-

[71] Там само.

[72] Червякова О. В. Механізми та процеси перехідного правосуддя: міжнародний досвід для відновлення суверенітету і національної безпеки України. *Право і безпека.* 2023. № 3 (90). С. 137–138.

жавної виконавчої влади з відповідними повноваженнями, закріпленими законодавчо (в перспективі у новій конституції). Така комісія може і повинна співпрацювати з організаціями громадянського суспільства у пошуку інформації, свідчень, документів про злочини, правопорушення, жертви, корупцію тощо. Це зміцнюватиме інституційну основу держави, сприятиме утвердженню прозорості в діяльності органів публічної влади, встановленню активного суспільного діалогу, посиленню взаємної довіри і відповідальності держави і громадян, подоланню корупції, формуванню політичної і правової культури. Необхідність такої взаємодії також варто відобразити в законодавстві. У такий спосіб держава може відреагувати на запит суспільства на правду і справедливість.

Одним із ефективних інструментів є комісії правди, створені поза державним апаратом: неофіційні, місцеві чи створені щодо конкретних випадків. Вони можуть не мати повноважень щодо примусового надання громадянами інформації і навряд чи будуть настільки ж добре забезпечені ресурсами, як фінансовані державою. Однак, мобілізуючи жертв та постраждалих, документуючи злочини та видаючи обґрунтовані висновки, розслідування таких комісій часто стимулюють громадську підтримку та офіційні дії. Прикладами таких Комісій правди є Проєкт відновлення історичної пам'яті (REMHI), керований Католицькою церквою в Гватемалі. За результатами роботи Комісії правди Гватемали у 1998 р. було опубліковано вичерпний звіт під назвою «Гватемала, ніколи більше». У Колумбії Верховний суд створив комісію, що стосується конкретної справи, для розслідування вбивств суддів під час жорстокого викрадення у 1985 р. У Бразилії під час дебатів та створення Національної комісії правди багато організацій створювали місцеві та регіональні комітети з різними повноваженнями та слідчими цілями. Крім того, громадянське суспільство створило місцеві комітети пам'яті й правди для підтримки Національної комісії[73].

[73] Гонсалес Е., Варні Г. Пошук правди. Елементи створення ефективної комісії правди / пер. з англ. Київ, 2000. 67 с.

Отже, застосування такого інструмента, як комісії правди і справедливості, їх інституціоналізація, передбачає вивчення конкретної ситуації, її особливостей, гостроти, масштабу вчинених порушень прав людини тощо. В українському контексті йдеться про повномасштабну тривалу війну і потребу застосування інструментів реалізації права на правду задля забезпечення стійкості суспільства у боротьбі за незалежність України. Створення комісій правди може стати важливим кроком до встановлення справедливого миру. Це насамперед Національна комісія правди і справедливості та комісії регіонального чи локального масштабу, створені органами місцевого самоврядування у співпраці з організаціями громадянського суспільства. Правда об'єднує, згуртовує, а її замовчування призводить до непорозуміння, психологічного травмування, деконсолідації, втрати довіри у суспільстві.

Відтак право на правду (як індивідуальне, право громадянина, постраждалих людей та їх родичів знати правду про конкретні злочини, про долю зниклих безвісти рідних, так і колективне право народу, нації, суспільства бути обізнаними про воєнні події, злочини, масові правопорушення, корупційні дії окремих посадовців та про хід розслідування й покарання винних) у сучасних українських реаліях має бути визнане окремим політичним і громадянським правом, законодавчо закріплене і в перспективі конституційно гарантоване (у новій Конституції України). У цьому вбачаємо важливе завдання правотворчої діяльності українського парламенту.

Таке розуміння права на правду, в результаті переосмислення його ролі в умовах активних бойових дій у ході російсько-української війни, означатиме новий етап у розвитку й інституціоналізації цього права. Це сприятиме і розвитку міжнародного права в частині тлумачення цього права не лише як елемента перехідного правосуддя, а й як окремого політичного і громадянського права (індивідуального і колективного), яке потребує закріплення у міжнародно-правових актах і яке сприятиме стабілізації суспільств, що перебувають у стані тривалої повномасштабної міждержавної війни, дотриманню прав людини і громадянина.

Тому постає питання про *забезпечення* права на правду і справедливість — *законодавче* (розробка і прийняття відповідного

законодавчого акту), *політичне* (інституційні реформи, послідовна політика правди), *ідеологічне* (протидія ворожій пропаганді, російським наративам, інформаційно-психологічним операціям, розкриття правди про злочини і правопорушення, в тому числі корупцію, політика героїв і ветеранів, політика пам'яті, активний і чесний діалог влади і громадянського суспільства тощо).

При визначенні конкретних напрямів політики і практичних заходів щодо забезпечення державою справедливості та реалізації права людини і суспільства на правду доцільно, на нашу думку, виходити з таких позицій (принципів). По-перше, забезпечення взаємної відповідальності держави й інститутів громадянського суспільства за порушення прав людини. По-друге, знаходження правди (насамперед через вищезазначені комісії) та виправлення, відшкодування завданої шкоди (зокрема, через такий інструмент, як сатисфакція). По-третє, здійснення демократичних реформ, що мають: а) зміцнити інституції (в тому числі антикорупційні органи, волонтерські, ветеранські організації, військовий омбудсман); б) консолідувати суспільство у досягненні спільної мети; в) змінити пріоритети у політиці (відкритість, повага до прав і думки громадян, політика пам'яті та меморіалізація, діалог влади і громадянського суспільства — через забезпечення права на правду); г) сприяти очищенню органів публічної влади, люстрації; посиленню політичної і правової відповідальності правоохоронних, антикорупційних органів. По-четверте, розробка і прийняття нормативно-правових актів для забезпечення інституційних реформ — муніципальної, інформаційної, оборонної, мобілізаційної, судової, освітньої, науково-технічної, пенсійної тощо). Ці реформи мають бути наповнені ідеями і цінностями прав людини, правди і справедливості. Для ефективної реалізації реформ необхідно розробити і ухвалити концептуальні стратегічні документи та закріпити відповідні цінності у правових актах. Відтак інституційні реформи наповнятимуться ціннісним (заради людини, правди і справедливості), консолідаційним (згуртованість, соціальна мобілізація, єдність суспільства у досягненні спільної мети) та інтерпретаційним (переосмислення, переоцінка подій, фактів, власних зусиль і можливостей в сенсі забезпечення

прав людини і національної безпеки) змістом. Політика цінностей повинна зумовити цінність права.

Ефективність процесу забезпечення права людини і суспільства на правду і справедливість визначатиметься: а) внутрішньою політикою, готовністю влади і громадянського суспільства до відкритого діалогу, до визнання помилок і гострих проблем, до їх консолідованого й оперативного виправлення і вирішення; б) здатністю правової системи дати адекватні відповіді на вимоги суспільства щодо правди і справедливості (щодо вдосконалення судової системи, процесуального законодавства тощо); в) спроможністю наукових установ і аналітичних центрів оперативно розробляти модельні проєкти і пропонувати суспільству та державній владі креативні рішення у складних ситуаціях воєнного часу.

3.2 Створення парламентом політико-правових засад для забезпечення прав людини в період воєнного стану

XXI ст. принесло нові виклики для реалізації прав людини, зокрема російсько-українську війну, в якій держава-агресор порушує всі права людини, зафіксовані в міжнародному праві. Становище України ускладнено тим фактом, що в мирний період до воєнного стану не готувалися належним чином, з-поміж іншого через недостатність стратегічних рішень та сподівання на консенсусне врегулювання спірних питань. Відтак 24 лютого 2022 р. більшість осіб в Україні опинилися в ситуації, коли алгоритму дій у таких умовах не було, як для пересічних громадян, так і для представників органів публічної влади. Права людини, які неналежним чином реалізовувалися в Україні в мирний час, опинилися під подвійною загрозою — внутрішньою і зовнішньою. Діяльність органів публічної влади в Україні в умовах російсько-української війни — це тест на міцність держави та її здатність захищати права громадян.

Практика неналежного забезпечення прав людини в Україні, до і після повномасштабного військового вторгнення Російської Федерації в Україну, вказує, що однією з частих проблем є відсутність відповідних умов для реалізації прав людини. Забезпечення прав людини не може відбутися без такого компонента, як політико-правові умови. Проте така дефініція не часто зустрічається в дослідженнях, присвячених правам людини. Зазвичай згадуються такі терміни, як «визнання прав людини», «гарантії прав людини», «забезпечення прав людини», «дотримання прав людини», «реалізація прав людини», «охорона прав людини», «захист прав людини».

Недостатня увага дослідників до поняття «політико-правові умови» впливає на сферу прав людини на практиці. Інколи цей термін згадується, проте не розкривається його розуміння. Згідно зі Словником української мови, одне із визначень «умови»

таке: «необхідна обставина, яка робить можливим здійснення, створення, утворення чого-небудь або сприяє чомусь»[74].

Доцільно акцентувати увагу, що конструкція «політико-правові» також не є загальноприйнятою у науковому середовищі. Уникають такого поєднання через те, що політику часто асоціюють з боротьбою за владу. Насправді — це лише один з видів політики. Варто нагадати, що першопочаткове значення політики — це мистецтво управління суспільними справами. З точки зору сучасного, функціонально-телеологічного підходу, політика — це сукупність публічних і непублічних найоптимальніших для країни політичних рішень, які визначають програми розвитку кожної суспільної сфери та країни загалом, розроблені на основі справжніх інтересів громадян, метою яких є мінімізація конфліктів у суспільстві, забезпечення гідних умов життя якомога більшій кількості громадян[75].

Без політики, в значенні публічної політики, неможливо обійтися в процесі правового регулювання суспільних відносин. Відтак логічно вести мову не про правові та про політичні умови окремо, а комплексно — про політико-правові умови для забезпечення прав людини.

Проведений аналіз дає змогу сформулювати таке визначення. Політико-правові умови забезпечення прав людини — це комплекс взаємопов'язаних компонентів, які формують політико-правове середовище, сприятливе для реальної реалізації прав людини. Серед компонентів: визнання міжнародних принципів, наявність національних політико-правових засад, функціонування відповідних інституцій, належний соціокультурний клімат, контроль держави за дотриманням усталених правил — застосування санкцій в разі недотримання законодавства і приведення в дію механізмів відновлення порушених прав людини.

Відповідно до Конституції України, утвердження та забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави.

74

75

[74] Тлумачний словник української мови онлайн (Словник.ua). URL: https://surl.li/tzxaal

[75] Кукуруз О. В. Взаємодія політики і права у процесі суспільної трансформації в Україні та Республіці Польща: монографія. Київ : «ФОП-Подолін І.В.», 2020. С. 311. URL: https://surl.li/dcatnw

Виконує вона цей обов'язок за допомогою органів публічної влади. Важливе значення в сфері прав людини має парламент, оскільки він визначає напрями розвитку суспільних сфер, тобто формує державну політику. Парламент ухвалює закони, які визначають засади регулювання відносин у ключових сферах суспільного життя, що становить основу для формування політико-правових умов забезпечення прав людини.

У період воєнного стану парламент відіграє особливу роль, що аргументується такими позиціями. По-перше, в надзвичайних умовах суспільство основні сподівання зазвичай покладає на парламент як загальнонаціональний представницький орган. По-друге, в кризові періоди завдяки таким ознакам, як виборність і колегіальність, парламент вважається більш легітимним органом, ніж одноосібний глава держави чи призначений уряд. По-третє, парламент ухвалює політико-правові засади забезпечення прав людини та здійснює контроль щодо їх реалізації урядом.

Проаналізувавши діяльність Верховної Ради України в період воєнного стану, в сфері забезпечення прав людини можна виокремити два рівні: внутрішній (національний), який насамперед відображається в нормативно-правових актах, що спрямовані на забезпечення прав людини і громадянина всередині країни; зовнішній (міжнародний), який здебільшого представлений в політичних документах, що містять звернення до міжнародного співтовариства задля спільного створення політико-правових засад та механізмів для забезпечення прав українців як на території України, так і за її межами, в умовах російської агресії.

Національний рівень. За весь період незалежності український парламент ухвалив 7928 законів. За чотири роки російсько-української війни (24.02.2022 р. — 24.02.2026 р.) — 1034, у 125 з яких йдеться про права людини. Зокрема: людина, її права та свободи є найвищими соціальними цінностями — один із принципів, що визначають порядок формування державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності (Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» від 13.12.2022 р. № 2834-IX);

забезпечення пріоритету прав і свобод людини — один із принципів служби в органах місцевого самоврядування; повага та охорона прав і свобод людини і громадянина, недопущення їх порушення — один із обов'язків службовця місцевого самоврядування (Закон України «Про службу в органах місцевого самоврядування» від 02.05.2023 р. № 3077-IX); пріоритетність утвердження та забезпечення прав і свобод людини, дотримання міжнародних стандартів у сфері прав людини — один із принципів правотворчої діяльності; вплив на права та основні свободи людини і громадянина — один із критеріїв правового моніторингу нормативно-правових актів (Закон України «Про правотворчу діяльність» від 24.08.2023 р. № 3354-IX); додержання прав людини та основоположних свобод — один із принципів міжнародного територіального співробітництва (Закон України «Про міжнародне територіальне співробітництво України» від 24.04.2024 р. № 3668-IX); обов'язкове електронне консультування і публічне обговорення — одне із правил для розгляду проєктів нормативно-правових актів, які стосуються конституційних прав, свобод та обов'язків громадян (Закон України «Про публічні консультації» від 20.06.2024 р. № 3841-IX); утвердження прав людини, гарантування її безпеки, захист честі і гідності — одне з основних завдань державної політики у сфері охорони психічного здоров'я (Закон України «Про систему охорони психічного здоров'я в Україні» від 15.01.2025 р. № 4223-IX); недопущення виправдання геноциду, злочинів проти людяності, агресії, воєнних злочинів, порушень прав людини — один з основних принципів політики національної пам'яті (Закон України «Про засади державної політики національної пам'яті Українського народу» від 21.08.2025 р. № 4579-IX); пріоритетність дотримання прав і свобод людини і громадянина — один з основних принципів діяльності Військового омбудсмана (Закон України «Про Військового омбудсмана» від 17.09.2025 р. № 4603-IX).

Отже, принцип пріоритетності прав людини (у дещо відмінних формулюваннях) знайшов своє відображення, як мінімум, у восьми первинних законах, ухвалених в умовах воєнного стану. Таким чином, можемо констатувати, що Верховна Рада України працювала над створенням політико-правових засад для забез-

печення прав людини. Проте цей етап ще не означає створення реальних можливостей для реалізації прав людини.

Відображення рівня забезпечення прав людини в період воєнного стану міститься в щорічних доповідях Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини. Як відомо, Омбудсман України у щорічній доповіді дає рекомендації органам публічної влади щодо поліпшення стану забезпечення прав людини, а в наступній доповіді робить висновки щодо виконання або невиконання наданих рекомендацій. Наприклад, у 2023 р. стан виконання рекомендацій Омбудсмана України Верховною Радою України такий: 29,4% рекомендацій — виконано; 17,6% — в процесі виконання; 41,2% — не виконано; 11,8% — втратило актуальність[76]. У 2024 р.: 41,7% — виконано, 16,7% — не виконано, 16,7% — виконано частково, 25% — в процесі виконання[77]. Як бачимо, відсоток виконаних рекомендацій зростає. Варто зауважити, що рекомендації Верховній Раді України стосувалися забезпечення розгляду і прийняття нормативно-правових актів. Тобто йшлося лише про одну функцію — законодавчу.

Кількість звернень до Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини зросла: у 2022 р. — 42 485, у 2023 — 95 796, у 2024 — 123 221 звернення. Чимало звернень у 2024 р. стосувалося порушень прав громадян під час мобілізаційних процесів, зокрема: незаконне обмеження свободи пересування під час затримання, неправомірне застосування сили групами оповіщення, призов на військову службу осіб, які не підлягають призову та ін.[78] Територіальні центри комплектування та соціальної підтримки відносяться до виконавчої гілки влади, проте у державі з парламентсько-президентською формою правління більшість повноважень належать парламенту. Крім законодавчої функції парламент має також інші важливі функції, що дають змогу

[76] Щорічна доповідь про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2023 році. *Офіційний вебсайт Омбудсмана України.* URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2023/stan-vykonannia-rekomendatsii-shchorichnoi-dopovidi

[77] Щорічна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини про стан додержання та захисту прав і свобод людини і громадянина в Україні у 2024 році. *Офіційний вебсайт Омбудсмана України.* URL: https://ombudsman.gov.ua/report-2024/

[78] Там само.

забезпечувати реалізацію і захист прав людини. Серед повноважень Верховної Ради України є ті, які уможливлюють нагляд і контроль за діяльністю Кабінету Міністрів України, зокрема парламент впливає на призначення і відставку уряду та окремих міністрів. Крім політичного контролю, парламент має фінансовий (затвердження та контроль за виконанням Державного бюджету України), правовий (перевірка відповідності актів уряду Конституції України та законам) та адміністративний контроль (створення тимчасових слідчих комісій для розслідування конкретних випадків).

Отже, якщо Верховна Рада України задля забезпечення прав людини прийняла необхідні нормативно-правові акти, але вони не виконуються або виконуються частково, то парламент також несе частину відповідальності, оскільки це означає, що він неналежним чином реалізував інші функції і, особливо, контрольну.

Міжнародний рівень.

Вплив парламенту на формування зовнішньої політики можна показувати на основі реалізації ним дипломатичної функції, яку точніше називати політико-дипломатичною. Ця функція обумовлена формою правління в державі та Основним Законом. У Конституції України, в ст. 85, зафіксовані повноваження Верховної Ради України, зокрема такі: формування зовнішньої політики (п. 5 ч. 1); призначення за поданням Президента України Міністра закордонних справ України (п. 12 ч. 1); затвердження рішень про надання Україною позик і економічної допомоги іноземним державам та міжнародним організаціям, а також про одержання Україною від іноземних держав, банків і міжнародних фінансових організацій позик, не передбачених Державним бюджетом України, здійснення контролю за їх використанням (п. 14 ч. 1); ратифікація та денонсація міжнародних договорів (п. 32 ч. 1). Крім того, вплив парламенту на зовнішню політику може здійснюватися в таких процесах: затвердження Державного бюджету України, внесення змін, контроль за виконанням, прийняття рішення щодо звіту про його виконання (п. 4 ч. 1); здійснення контролю за діяльністю Кабінету Міністрів України (п. 13 ч. 1).

Російсько-українська війна змусила український парламент активізувати політико-дипломатичну функцію. Верховна Рада

України усвідомила важливість системного формування зовнішньої політики, поєднуючи зусилля парламентських груп дружби та профільних міністерств[79].

Воєнний стан в Україні призвів не лише до передбачуваних законодавством обмежень деяких прав людини, а й до нових викликів щодо забезпечення конституційних прав людини, які не можуть бути обмежені. Для забезпечення деяких прав людини в період російсько-української війни Україна повинна взаємодіяти і співпрацювати з іншими державами, як мінімум через дві причини: 1) значна кількість громадян вимушено перебуває в інших країнах; 2) протистояти Російській Федерації можна лише в кооперації з іншими цивілізованими країнами, оскільки держава-терорист всю свою економіку спрямовує на нарощування військової могутності, а внутрішні і зовнішні проблеми вирішує воєнними засобами. Україна змушена консолідувати свої зусилля з іншими державами задля захисту таких прав: на життя (ст. 27); на повагу до гідності (ст. 28), на свободу та особисту недоторканність (ст. 29).

За весь період незалежності український парламент ухвалив 188 звернень. За чотири роки російсько-української війни (24.02.2022 р. — 24.02.2026 р.) — 69 звернень до парламентів і урядів держав світу та міжнародних організацій, у 39 з яких йдеться про права людини. Зокрема: акцентовано увагу міжнародної спільноти на потребі об'єднатися та виступити єдиним фронтом проти незаконного вторгнення Російської Федерації в Україну, зокрема заради відстоювання прав і свобод людини (Постанова Верховної Ради України від 24.03.2022 р. № 2141-IX); висловлено вимогу — невідкладно вдатися до рішучих кроків для захисту дітей, права яких грубо порушує Російська Федерація; наголошено, що відповідно до міжнародних документів діти мають право на особливе піклування і допомогу (Загальна декларація прав людини та міжнародні пакти про права людини), турботу, допомогу й захист (Конвенція про права дитини) (Постанова Верховної Ради України від 19.06.2022 р.

79

[79] У Верховній Раді обговорили пріоритети парламентської дипломатії. *Телеканал Рада.* 30.05.2023 р. URL: https://www.youtube.com/watch?v=wQ94IX_sjfk

№ 2306-IX); засуджено істотні та систематичні порушення прав людини в тимчасово окупованому Криму; закликано тісніше співпрацювати задля розроблення механізму відновлення порушених прав людини (Постанова Верховної Ради України від 24.02.2023 р. № 2946-IX); акцентовано увагу, що Російська Федерація порушує фундаментальні принципи захисту дітей у воєнний час — примусово здійснює депортацію українських дітей на територію держави-агресора або в межах тимчасово окупованих територій України, перешкоджає поверненню таких дітей в Україну та намагається «перевиховати» їх, зробити проросійськими (Постанова Верховної Ради України від 24.02.2023 р. № 2947-IX); висловлено прохання до держав-членів Європейського Союзу — підтримати відкриття переговорів про вступ України до Європейського Союзу, що сприятиме захисту основоположних прав і свобод людини і громадянина (Постанова Верховної Ради України від 09.12.2023 р. № 3512-IX); закликано максимально об'єднатися для протидії та ліквідації загрози, що становить для вільного світу потворне та людиноненависницьке злочинне утворення, яким натепер є Російська Федерація; ініційовано притягнення до відповідальності осіб, винних у скоєнні воєнних злочинів, злочинів проти людяності, злочину геноциду та злочину агресії, а також прискорити створення Спеціального міжнародного трибуналу (Постанова Верховної Ради України від 23.02.2024 р. № 3602-IX); засуджено порушення прав людини та закликано продовжувати посилювати політико-дипломатичний і санкційний тиск на Російську Федерацію у зв'язку з численними злочинами проти журналістів і працівників медіа (Постанова Верховної Ради України від 05.11.2025 р. № 4687-IX); акцентовано, що держава-агресор веде системну політику знищення Українського народу; підкреслено важливість об'єднання зусиль міжнародної спільноти задля рішучої протидії збройній агресії Російської Федерації проти України та припинення геноциду українців (Постанова Верховної Ради України від 11.02.2026 р. № 4784-IX); закликано посилити протидію російській пропаганді та дезінформації, зокрема поширенню людиноненависницької ідеології рашизму (Постанова Верховної Ради України від 24.02.2026 р. № 4787-IX).

Унаслідок цих звернень на міжнародному рівні ухвалено чимало важливих документів для захисту прав українців (резолюції Генеральної Асамблеї ООН, Ради ООН з прав людини, Парламентської асамблеї Ради Європи (ПАРЄ), Європейського парламенту, спеціальні доповіді Моніторингової місії ООН з прав людини, рішення та моніторинг ОБСЄ, розслідування МКС).

Політико-дипломатична функція парламенту з-поміж іншого була реалізована українським парламентом шляхом: інформування міжнародних організацій про порушення Російською Федерацією прав людини, особливо прав дітей; прохання вжити відповідних заходів на міжнародному рівні до держави-терориста, яка систематично і масово порушує права людини, тобто здійснює злочини проти людяності; наголошення на уникненні співпраці з Російською Федерацією на всіх рівнях, оскільки вона порушує міжнародне право, в тому числі в сфері прав людини; виключення Російської Федерації з різноманітних організацій як спосіб позбавити її негативного впливу на цивілізовані народи; попередження про загрозу для прав людини в інших країнах Європи у разі поширення російської агресії.

Політико-дипломатична функція Верховної Ради України проявляється в привернення уваги світу до неспровокованої та невиправданої широкомасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України, яка є грубим порушенням прав людини. Український парламент наголошує на необхідності консолідації зусиль та вжиття заходів міжнародним співтовариством, спрямованих на захист: прав цивільного населення; військовополонених; військових кореспондентів та цивільних заручників — громадянських журналістів; прав людей, які перебувають на тимчасово окупованих територіях України, включаючи Автономну Республіку Крим та місто Севастополь; громадян України, а особливо українських дітей, яких викрадає і примусово вивозить держава-агресор; прав та інтересів дітей за кордоном і повернення їх на батьківщину після закінчення війни.

Частина звернень Верховної Ради України до міжнародного співтовариства стосується різноманітних обмежень Російської Федерації (політичних, дипломатичних, військових, економічних, фінансових, релігійних, спортивних), що мають за мету

ускладнити функціонування держави-агресора, а відтак знизити рівень збройної агресії проти України та відповідно зменшити можливості порушувати права громадян України.

Варто усвідомлювати, що парламент IX скликання, єдиний за період незалежності України, діяльність якого відбувається в умовах воєнного стану. У нього немає адекватних прикладів, які можна було б застосувати за аналогією. Виходячи з розуміння, що Верховна Рада України з 24 лютого 2022 р. діє в екстремальних умовах, без зразків для діяльності, можна зробити висновок, що політико-дипломатичну функцію вона загалом реалізувала.

Отже, Верховна Рада України ефективно діє на міжнародному рівні. Завдяки належній реалізації політико-дипломатичної функції[80], Український парламент виконав важливу місію щодо консолідації зусиль міжнародного співтовариства задля захисту прав українців, в тому числі тих, які вимушено перебувають в інших країнах. Для створення політико-правових умов для забезпечення прав людини на національному рівні парламент має належним чином виконувати всі функції (представницьку, установчу, формування державної політики, законодавчу, контрольну).

80

[80] Кукуруз О. В. Політико-дипломатична функція Верховної Ради України в сфері прав людини в умовах російсько-української війни. *Держава і право.* 2026. Вип. 99. С. 386–397. DOI: https://doi.org/10.33663/1563-3349-2026-99-386 ; URL: https://surl.li/jwvdrp

3.3 Діяльність державних органів у період воєнного стану щодо реалізації прав людини

В умовах воєнного стану перед Україною постала необхідність поєднання захисту держави й суспільства та забезпечення прав і свобод громадян з урахуванням вимушених, законодавчо встановлених обмежень. Як наслідок, виявилась суперечність: з одного боку, слід захищати права людини на основі дотримання демократичних цінностей і стандартів, а з іншого — необхідно забезпечити обороноздатність держави, збереження її територіальної цілісності, що, як засвідчує світовий досвід, є неможливим без певних обмежень.

У неочікуваній ситуації виник значний додатковий обсяг роботи для виконавчої влади, яку скеровує Кабінет Міністрів України. Йдеться про проблеми, що стосуються мобілізації, евакуації, використання ресурсів для оборони, повернення військовополонених і заарештованих окупантами цивільних осіб, визволення депортованих сімей і дітей, компенсацій громадянам за понесені внаслідок зовнішньої агресії втрати та ін. Відтак на сучасному етапі Кабінет Міністрів України організовує роботу виконавчої влади в ситуації, що потребує динамічної, невідкладної розробки та реалізації чітко спланованих заходів, координації діяльності міністерств, військових адміністрацій і служб, тобто — переводить державу на режим воєнного управління.

На думку фахівців, встановлені державою обмеження прав і свобод громадян на період воєнного стану є достатньо вичерпними, їх розширення є недоцільним, оскільки й за наявних умов окремі спроби зловживання органами державної влади своїми повноваженнями викликають негативну реакцію[81]. Основні проблеми щодо реалізації прав і свобод громадян в умовах воєнного стану пов'язані з об'єктивною необхідністю потреб національної безпеки. Однак, на порушення також впливають: недостатня

[81] Дерев'янко С., Клюба Р. Зловживання обмеженнями прав і свобод людини в умовах воєнного стану: загрози та наслідки для демократичного устрою. *Вісник Прикарпатського університету*. 2025. Вип. 21. С. 107. DOI: https://doi.org/10.32782/2312-1815/2025-21-12

правова визначеність обмежень (як наслідок, «обмеження свободи слова у межах боротьби з дезінформацією нерідко застосовуються вибірково та без належної правової аргументації»); проблеми судового контролю («на практиці суди часто ухвалюють рішення на користь державних органів, не проводячи глибокого аналізу пропорційності запроваджених обмежень»); відсутність ефективних механізмів компенсації (відповідно громадяни «часто стикаються з труднощами у відновленні своїх прав та отриманні компенсації»; це стосується, зокрема, «порушень у сфері трудових прав, незаконних обмежень підприємницької діяльності та порушень права власності»)[82]. Забезпечуючи потреби національної безпеки, слід зважати на те, що вона визначається сукупністю базових інтересів членів суспільства. Відповідно й в умовах воєнного стану «передусім мають забезпечуватися права та свободи людини, її безпека». Якщо вони будуть гарантовані, захищені державою, тоді «автоматично будуть забезпечені конституційний лад, суверенітет та територіальна цілісність держави»[83]. Отже, попри всю складність ситуації, в якій опинилася Україна, з огляду на перспективи її демократичного розвитку та європейську інтеграцію, пріоритет слід надавати людині, її правам та свободам, які є найвищою цінністю.

Загрозлива ситуація, що опанувала країну від 2022 р., стимулювала динамічний розвиток нових механізмів правового захисту людини і громадянина, конструктивних правозахисних ініціатив з боку Кабінету Міністрів України та органів виконавчої влади. Означена діяльність стає одним із головних показників, що засвідчує спроможність державних органів задіяти власні можливості та консолідувати суспільство на захист демократичних цінностей в умовах війни. У відповідності з цим

[82] Сердюк Є., Кулініч О. Особливості обмеження конституційних прав і свобод людини і громадянина в Україні в інтересах національної безпеки. *Міжнародна та національна безпека: теоретичні і прикладні аспекти* : матеріали IX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 21 бер. 2025 р.); у 2-х ч. Дніпро : Дніпров. держ. ун-т внутр. справ, 2025. Ч. I. С. 230.

83 [83] Часник Д. В. Забезпечення прав людини у сфері національної безпеки в умовах протистояння військовій агресії Російської Федерації. *Наукові записки Львівського університету бізнесу та права*. Серія економічна. Серія юридична. 2022. Вип. 34. С. 67. DOI: http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7105142

доцільно спробувати визначити напрями і засоби вирішення основних проблем у системі захисту прав і свобод людини і громадянина. До таких напрямів слід віднести наступні.

1. Кардинальний перегляд довоєнного стилю і засобів державного управління. В умовах воєнного стану традиційна, неповоротка модель виконавчої влади потребує переходу від пасивного адміністрування до активного управління результатом, від моделі «кризового реагування» до стратегічного забезпечення антропоцентричного підходу. З цією метою в розвинених демократичних країнах здійснюється перетворення уряду на ефективний сервісний центр, де панує верховенство права, а громадянин отримує послуги без принижень та бюрократичних перепон. У наших реаліях одним із головних напрямів удосконалення діяльності Кабінету Міністрів України є усунення людського фактору з процесів прийняття рішень. Для цього варто зробити більш динамічним процес радикальної цифрової трансформації та деперсоналізації послуг. Впровадження алгоритмічних систем, що передбачають автоматизацію надання державних послуг, виключить необхідність фізичного контакту посадовця з громадянином або бізнесом. Для цього слід розробити та нормативно запровадити чіткі критерії миттєвого надання дозволів та ліцензій за єдиним принципом — відповідності суб'єкта встановленим критеріям. Окрім цього, удосконалення діяльності Кабінету Міністрів України та органів виконавчої влади має включати: подолання тенденції щодо прийняття надмірної кількості підзаконних актів, які не завжди узгоджуються з принципом правової визначеності; запровадження щоквартального моніторингу дотримання прав людини в діяльності військових адміністрацій; відхід від практики колективної відповідальності колегіальних органів і посилення персональної відповідальності посадових осіб за порушення прав громадян; усунення адміністративного розриву між центральними органами виконавчої влади та військовими адміністраціями на місцях; налагодження оперативної координації міністерств у питаннях захисту прав громадян на деокупованих територіях; регулярну офіційну звітність Уряду перед суспільством та міжнародними партнерами. Загалом ефективність державної виконавчої влади має вимірюватися не обсягом встановлених заборон, а

рівнем доступності та захищеності кожної особи в умовах воєнного стану.

2. Гарантування прав громадян, які виконують свій конституційний обов'язок по захисту держави. Громадяни, які стають на захист своєї країни (добровільно чи згідно з конституційним обов'язком), потребують особливої уваги і опіки з боку державних органів. «Трансформація адміністративно-правового забезпечення прав військовослужбовців та членів їхніх сімей має охопити всі сфери життя країни. Саме під час воєнного стану найбільш нагальною потребою є реалізація принципу "держава для людини", а не "людина для держави"»[84]. Йдеться про наступне: неприпустимість обмеження прав військовослужбовців без відповідного обґрунтування та чіткого визначення меж такого обмеження; забезпечення належним адміністративно-правовим механізмом гарантій для вказаної категорії осіб прав на життя, на рівність перед законом, на повагу та гідність; додержання з боку державних органів умов виправданості втручання в права військовослужбовців та членів їх сімей відповідно до вимог ЄКПЛ. Такі заходи спрямовані на захист інтересів суспільства, підтримання громадського порядку та безпеки, забезпечення прав і свобод усіх громадян.

Надзвичайно важливим є Закон України «Про соціальний і правовий захист осіб, стосовно яких встановлено факт позбавлення особистої свободи внаслідок збройної агресії проти України, та членів їхніх сімей» (2022). Цей Закон визначає правовий статус як цивільних, так і військових, чиє ув'язнення є наслідком збройної агресії. Відповідно уряд має забезпечувати їм, а також їхнім родинам правовий захист і допомогу. Однак, на сьогодні існує цілий ряд проблем щодо практичної реалізації означеного закону. Вирішення цих проблем передбачає: уточнення та деталізацію окремих положень, необхідних для повноцінної реалізації норм, що стосуються механізмів і процедур надання медичної та реабілітаційної допомоги, забезпечення постраждалих

[84] Макарова Т. Актуальність захисту прав військовослужбовців під час воєнного стану в Україні відповідно до Європейської конвенції з прав людини. *Публічне право*. 2024. № 1(53). С. 43. DOI: 10.32782/2306-9082/2024-53-4

санаторно-курортним лікуванням; створення умов для скорочення строків розгляду заяв, запровадження чітких стандартів доказування з використанням даних силових органів; подолання бюрократичних перепон, невиправданого ускладнення процедур (необхідність особистої присутності, надмірна кількість документів); концентрація стабільних ресурсів бюджетного фінансування усіх категорій постраждалих, стимулювання працевлаштування та пільгового іпотечного кредитування; налагодження координації між інституціями, що відповідають за соціальний і правовий захист осіб; усунення колізій, пов'язаних із встановленням статусу (полонений, зниклий безвісти, внутрішньо переміщена особа), відсутністю єдиного повноцінного реєстру постраждалих осіб.

3. Урахування надзвичайних реалій, пов'язаних з російською агресією та окупацією значної частини українських територій. Механізм захисту прав людини під час військових дій виявляється недостатньо ефективним через повсюдну нестабільність, спричинену агресією та окупацією частини територій. «Основна проблема забезпечення прав людини та громадянина в Україні в умовах воєнного стану зумовлюється "неготовністю" існуючих за мирних часів правових механізмів забезпечення прав і свобод до їх захисту під час війни, коли противник вдається до масового порушення прав людини, нівелюючи при цьому положення міжнародних договорів, дотримання яких є для нього обов'язковим»[85]. Така ситуація насамперед обмежує доступ громадян до правосуддя. Притягнути до відповідальності винних осіб на сьогодні в основному нереально, оскільки мають місце відсутність узгоджених механізмів моніторингу та відновлення порушених прав, недостатність правдивої інформації з окупованих територій. Відповідно «без належного механізму реалізації права людини і громадянина стають декларативними, оскільки без нього вони існують виключно de jure і не мають жодної цінності ні для окремої особи, ні для народу в цілому»[86]. Невирішеними до

[85] Пошиванюк Т. Проблеми забезпечення права на захист під час війни. *Публічне право.* 2024. № 3 (55). С. 9. DOI: 10.32782/2306-9082/2024-55-1

[86] Толкачова А. І. Проблеми забезпечення прав людини в Україні в умовах війни. *Часопис Київського університету права*. 2022. № 2–4. С. 80. DOI: https://doi.org/10.36695/2219-5521.2-4.2022.13

кінця проблемами залишаються труднощі в забезпеченні прав внутрішньо переміщених осіб, громадян на окупованих територіях, прав дитини.

Зазначене потребує переорієнтації діяльності держави, насамперед органів виконавчої влади. «Національна безпека в умовах воєнного стану являє собою такий стан захищеності інститутів особистості, суспільства і держави, коли захист їх ординарними (мирними) способами є неможливим у зв'язку з реалізацією збройного нападу на територію країни або через реальну безпосередню загрозу такого нападу, що зумовлює введення особливих умов правового регулювання правовідносин, що характеризуються суттєвими правообмеженнями, поширюваними на права людини, та розширенням повноважень органів публічної влади, що має чітко обмежений у часі (строковий) характер»[87]. Необхідним у цих несприятливих умовах є створення нових, надійних механізмів захисту прав людини, які повинні включати положення про компенсацію за майнову шкоду, завдану внаслідок обстрілів, обов'язкове документування порушень прав людини та притягнення до відповідальності винних осіб, зокрема, за такі злочини, як геноцид, воєнні злочини, злочини проти людяності. Державного втручання потребує забезпечення громадянам юридичної допомоги та правового представництва на територіях ведення бойових дій та безпосередній лінії зіткнення. Особливо це стосується заходів щодо захисту прав дітей, жінок, людей з інвалідністю та інших уразливих категорій населення. Такі заходи мають важливе значення для дотримання принципів прав людини, сприяння правосуддю та зміцнення стійкості суспільства під час кризи. Вирішального значення в складних умовах набувають дистанційні форми судочинства, оскільки діяльність у прифронтових територіях ускладнена, а в окупованих регіонах — неможлива. З метою збору доказів щодо кожного кримінального та іншого правопорушення, яке було скоєно через збройну агресію Російської Федерації, уже створено міжурядову платформу для

[87] Загуменна Ю. О., Сокуренко В. В. Національна безпека України в умовах воєнного стану: теоретико-правовий аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України.* 2024. Том 31. № 2. С. 130. DOI: 10.31359/1993-0909-2024-31-2-114

формування доказової бази злочинних дій. Важливо тепер відпрацювати її функціонування процедурно з тим, щоб вона слугувала результативним чинником відновлення порушених прав громадян.

В умовах довготривалої війни необхідною складовою цивільного захисту населення має слугувати його консолідація, оскільки «національна безпека — це відповідальність не лише держави, а й усього суспільства». У відповідності з цим «необхідно розвивати програми з підвищення медіаграмотності, підготовки населення до дій у надзвичайних ситуаціях та формування загальнонаціональної стійкості до гібридних загроз»[88]. Особливо важливим є налагодження належної координації між державними органами на місцях і волонтерськими структурами, які допомагають евакуювати цивільне населення. Така координація, зокрема, дозволить удосконалити механізми інформування цивільних про підтримку та допомогу, на яку вони можуть розраховувати після евакуації, а також обов'язкової евакуації дітей, чиї батьки відмовляються евакуюватися з особливо небезпечних районів ведення бойових дій.

4. Забезпечення свободи слова і правдивої інформації, належного захисту інформаційних ресурсів. Обмеженням за воєнного стану зазвичай піддається свобода слова. Влада може запроваджувати цензуру на медіа, що обмежує доступ громадян до об'єктивної інформації. Це не тільки загрожує праву на інформацію, але й може спотворити громадську думку. За цих умов Кабінет Міністрів України разом з іншими державними органами повинен забезпечити баланс між безпекою та свободою слова, зокрема, шляхом розвитку альтернативних каналів комунікації, що можуть допомогти в наданні правдивої інформації. У зв'язку з активізацією агресором засобів гібридної війни особливого значення набуває проблема забезпечення інформаційної безпеки, що включає насамперед захист суспільства від фейків та викривлень інформації, які «можуть призводити до панічних настроїв

88

[88] Насонов М. І. Роль органів державної влади у системі забезпечення національної безпеки України. *Науковий вісник Ужгородського національного університету.* Серія Право. 2025. Вип. 90. С. 334. DOI: https://doi.org/10.24144/2307-3322.2025.90.3.48

населення, негативного сприйняття державно-управлінських рішень органів державної влади, втрати довіри до органів державної влади, що може в умовах війни призвести до непоправних наслідків»[89]. Важливими проблемами є також захист державних інформаційних ресурсів, ІТ-систем об'єктів критичної інфраструктури, державних реєстрів, персональних даних від втрати, знищення, незаконної обробки. Що стосується обробки персональних даних, то вона має бути пропорційною та здійснюватися лише для конкретних, законних цілей. В умовах воєнного стану значно зростає важливість державних реєстрів, оскільки виникають серйозні ризики щодо втрати життєво необхідної для громадян інформації. На це можуть впливати: втрата особистих документів громадянами внаслідок бойових дій чи атак на мирні помешкання та інфраструктуру; кіберзагрози як чинник гібридної агресії Росії проти України; вимушені переміщення великої кількості населення. У зв'язку з цим В. Боровікова звертає увагу на ряд необхідних заходів, особливо актуальних для державних реєстрів: «Необхідно вживати заходів з кіберзахисту, таких як шифрування даних, двофакторна аутентифікація та мережеві заходи безпеки. Важливо також регулярно проводити аудит системи на вразливості та підтримувати персонал у готовності до реагування на потенційні кібератаки. Для забезпечення неперервної роботи державних реєстрів за умов воєнного стану важливо розробляти та впроваджувати плани неперервності бізнесу. Це включає створення резервних копій даних, резервування інфраструктури та регулярне тестування планів відновлення після кризових ситуацій»[90].

5. Усунення проблем, здатних опосередковано справляти негативний вплив на процес забезпечення прав громадян в умовах

89

[89] Пархоменко-Куцевіл О. Проблеми забезпечення національної безпеки в умовах воєнного часу. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти.* Серія «Екологія. Публічне управління та адміністрування». 2023. Вип. 3. С. 148. DOI: https://doi.org/10.32782/2786-5681-2023-3.19

[90] Боровікова В. С. Роль державних реєстрів у забезпеченні юридичної стабільності та захисті прав громадян в умовах воєнного стану. *Конституційні права і свободи людини та громадянина в умовах війни та післявоєнний період* : матеріали наукового семінару (21 червня 2024 р.) / упор. Д. Є. Забзалюк, М. В. Ковалів, М. Т. Гаврильців, Н. Я. Лепіш. Львів : ЛьвДУВС, 2024. С. 21.

воєнного стану. Проблемою, що порушує право громадян України на життя і безпеку, є відсутність належного державного контролю за стратегічними активами та централізованого управління національним багатством в інтересах усіх громадян. Насамперед держава має відновити контроль над критичною інфраструктурою та природними ресурсами. Для цього необхідним є створення прозорого механізму перевірки законності набуття стратегічних об'єктів через правовий аудит процесу і наслідків приватизації. У разі виявлення корупційних схем або штучного банкрутства, в силу має вступати беззастережний механізм повернення тих чи інших об'єктів у державну власність. У цьому відношенні важливим є поєднання державного та громадського контролю. Останній доцільно забезпечувати через прозорий облік усіх національних багатств із доступом до даних про їх використання.

В умовах децентралізації з її орієнтацією на людиноцентризм важливого значення набуває взаємодія державних органів з органами місцевого самоврядування. Удосконалення діяльності виконавчої влади неможливе без синхронізації з громадами. Згідно з сучасними вимогами до єдиного стандарту управління, місцеве самоврядування має бути інтегроване в єдину цифрову мережу звітності. Будь-які рішення органів місцевого самоврядування щодо майна чи землі мають автоматично верифікуватися на відповідність загальнодержавному законодавству. Поєднання зусиль державних органів і органів місцевого самоврядування дозволить посилити соціальний і трудовий захист громадян, що стосується створення умов для збереження місця роботи, гарантування мінімальної зарплати, соціальних виплат, дотримання норм робочого часу і відпочинку. Це стосується подолання таких негативних явищ, як затримки виплат, неповна заробітна плата, нерівномірний доступ до соціальної допомоги, складнощі з працевлаштуванням, обмеження ролі профспілок. Мінімізація цих проблем означатиме відновлення необхідного балансу між економічною стабільністю та правами працівників.

Практичне забезпечення євроінтеграційного процесу, зміцнення довіри партнерів до України потребує запровадження зовнішнього незалежного аудиту фінансових та стратегічних рішень

Кабінету Міністрів України із залученням експертів з країн-гарантів безпеки.

6. Формування цілісного стратегічного бачення післявоєнної моделі правового порядку, пов'язаного із захистом прав і свобод людини і громадянина. Сучасні виклики можуть стати каталізатором для побудови правової системи, здатної ефективно захищати права кожного громадянина незалежно від обставин. Відповідно зміцнення системи захисту прав людини в Україні вимагає не лише подолання нагальних викликів, а й стратегічного бачення майбутнього. Найголовнішим у цій стратегії має стати справедливий мир для України, який «означає відновлення спільними зусиллями держави й суспільства територіальної цілісності, збереження сильної армії, відшкодування збитків, завданих війною, визволення усіх полонених, повернення викрадених дітей, притягнення винних до відповідальності за злочини». Поряд із цим важливо зберегти і примножити «повагу до людської гідності, забезпечення безпеки та стабільності, створення умов для сталого розвитку та примирення», утвердити підхід, згідно з яким саме людина є найвищою цінністю»[91]. Важливою проблемою для відбудови країни є створення ефективної системи освіти, спрямованої на формування якісного людського капіталу як важливого ресурсу для відновлення економіки, відтворення і примноження інтелектуального потенціалу держави й суспільства. У цьому контексті доцільно створити належні умови для підтвердження освітніх кваліфікацій тими, хто здобув освіту на тимчасово окупованій території України. Значна кількість охочих підтвердити освітні кваліфікації має спеціальності, які сьогодні затребувані на території України. Запровадження чіткого механізму підтвердження здобутих кваліфікацій надасть змогу нашим громадянам долучитися до роботи на підконтрольній уряду України території та поповнити різні галузі фахівцями, яких сьогодні гостро бракує.

Отже, діяльність Кабінету Міністрів України та органів виконавчої влади в умовах воєнного стану стосується оптимізації

[91] Горбатенко В. П. Пізнання справедливості як правової і політичної цінності. *Українська парадигма справедливого суспільства: правові та політичні аспекти* : науково-аналітична доповідь / кол. авт.; за ред. І. О. Кресіної. Київ : Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України; «Талком», 2025. С. 67–68.

співвідношення національної безпеки і захисту прав і свобод громадян, адаптації державних органів до нових умов. Ця діяльність має включати: деталізацію процедур обмеження прав громадян у період воєнного стану з визначенням чітких критеріїв та обґрунтування щодо застосування таких обмежень з метою уникнення можливого зловживання з боку влади; мінімізацію порушень права на приватне життя; забезпечення справедливої компенсації пошкодженого чи втраченого в умовах війни майна; чітке нормативне визначення категорій осіб, постраждалих внаслідок збройної агресії; прозорість у використанні отриманих даних, уникнення незаконного розголошення конфіденційної інформації; подолання формальних процедур щодо розгляду скарг, які надходять від громадян з приводу порушення їх прав і свобод; розширення спектру безкоштовного надання юридичної підтримки та інформаційних послуг; увагу до правопорушень, пов'язаних із домашнім насильством, агресивною поведінкою, зумовлених зростанням рівня стресу, тривоги, економічної нестабільності. Стратегія майбутньої повоєнної відбудови повинна передбачати створення суттєво оновленої, стійкої, прозорої правової системи, орієнтованої на реальний правовий захист людини. Водночас реформування правової системи має бути спрямоване не лише на зміну законодавства, а й на утвердження нових етичних стандартів і професійних практик. Важливим аспектом у цьому процесі є формування довіри громадян до державних інституцій, зокрема, до Кабінету Міністрів України та органів виконавчої влади, які відповідають за забезпечення їхніх прав.

3.4 Цифрові технології як інструмент держави в процесі забезпечення політико-правових умов для реалізації прав людини в період воєнного стану

Швидкий розвиток нових цифрових технологій сприяв трансформації цілої низки сфер людської діяльності, яка супроводжувалася як позитивними, так і негативними наслідками. Широкомасштабне вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. ще контрастніше продемонструвало неоднозначність наслідків технологічного прогресу для людини, зокрема її прав. Накопичений Україною досвід до певної міри буде застосовуватися і в інших країнах, які ще не стикнулися з такими комплексними проблемами.

У контексті використання цифрових технологій для захисту прав людини слід виділити два аспекти: удоступнення низки послуг для громадян завдяки використанню сучасних інформаційно-комунікаційних технологій та розширення переліку прав людини у зв'язку з дедалі ширшим поширенням і накопиченням інформації про неї.

Розвиток інфраструктури цифрових технологій дав змогу дещо мінімізувати негативні наслідки повномасштабного вторгнення російських військ в Україну 24 лютого 2022 р. Так завдяки налагодженій діяльності платформи «Дія» було запроваджено низку нових послуг для надання соціальної підтримки громадянам, зокрема «єПідтримка», «єДопомога» тощо. Завдяки єДопомога вдалося консолідувати можливості країни, міжнародних неурядових організацій та волонтерів у наданні адресної гуманітарної допомоги постраждалим та внутрішньо переміщеним особам під час війни. Вона дає змогу швидко обрати ті заявки на допомогу, які потребують виконання саме зараз, з можливістю фокусувати зусилля на конкретному регіоні або окремому товарі. Платформа має три напрями: грошова допомога від держави (єДопомога державна); отримання та надання волонтерської допомоги (єДопомога волонтерська); виплати від міжнародних організацій (єДопомога міжнародна). На платформі можна дізнатися, як

отримати гроші від держави, залишити заявку на допомогу або запропонувати підтримати інших у забезпеченні продуктами, одягом, ліками тощо.

У 2023 р. за участі України, ЄС та понад 40 країн було створено Міжнародний реєстр збитків від агресії РФ (RD4U), який приймає заяви від громадян, бізнесу та держави щодо втрат, завданих війною. Створений під егідою Ради Європи, Реєстр має чітко визначений мандат, який обмежується прийманням заяв і пов'язаних із ними доказів, а також реєстрацією заяв відповідно до встановлених правил. Реєстр збитків для України є першим компонентом міжнародного компенсаційного механізму для України. Наступним етапом у межах цього механізму є створення міжнародної Компенсаційної комісії для України, яка відповідатиме за розгляд і ухвалення рішень щодо заяв, зареєстрованих Реєстром. Конвенцію про створення Компенсаційної комісії для України вже підписали 35 держав та Європейський Союз, що є важливим кроком на шляху до її створення. Станом на початок 2026 р. Реєстр збитків для України отримав 100 000 заяв, поданих фізичними особами щодо компенсації шкоди, збитків або шкоди здоров'ю, завданих агресією Російської Федерації проти України. На початку лютого цього року Реєстр відкрив нову категорію заяв A1.2, що стосується вимушеного переміщення за межі України внаслідок російської агресії. Це дає змогу подати заяву про компенсацію особам, які з 24 лютого 2022 р. були змушені залишити своє житло або місце постійного проживання в Україні, виїхали за її межі або які не можуть повернутися.

Водночас виникла гостра потреба захистити інформаційний простір держави від можливих актів агресії, що передбачало обмеження деяких прав людини, насамперед свободи слова, та доступу до інформації. В 2022 р. було повністю обмежено доступ до онлайн-сервісів Публічної кадастрової карти, тобто приватним особам практично неможливо дізнатися онлайн офіційну інформацію — ні про кадастровий номер, ні про розташування, ні про власника земельної ділянки чи нерухомість на ній. З листопада 2025 р. обмежено доступ до відомостей низки електронних реєстрів у частині інформації (відомостей). З метою підвищення безпеки діяльності оборонних підприємств були обмежені

можливості щодо отримання вільного, безперешкодного доступу до відомостей реєстрів про оборонні підприємства, їхні види діяльності, місцезнаходження та тимчасове обмеження такого доступу до місцезнаходження об'єктів нерухомого майна, які належать таким підприємствам, та відомостей щодо об'єктів інтелектуальної власності, пов'язаних зі сферами національної безпеки і оборони.

Критики з боку неурядових організацій вважають, що закон: суттєво звужує та обмежує доступ до інформації не лише для потенційних покупців нерухомих об'єктів та земельних об'єктів; ускладнює викриття корупційних правопорушень; ускладнює роботу нотаріату, арбітражних керуючих та інших фахівців у сферах, де потрібно опрацьовувати та зіставляти дані про власників нерухомого майна і закликали ветувати закон[92]. На їх переконання, йдеться не так про безпекові питання, як про створення корупційної ніші для недоброчесних політиків та бізнесу.

У листопаді 2025 р. Єврокомісія представила Звіт про розширення ЄС — 2025, що оцінює євроінтеграційний прогрес України та містить рекомендації, спрямовані на посилення готовності по всіх переговорних кластерах[93]. У контексті інформаційних технологій та прав людини у ньому відзначалося, що Україна не досягла прогресу та повинна продовжити роботу над законодавчою реформою сфери персональних даних і створенням спроможного регулятора. Що стосується використання систем розпізнавання облич та інших інтрузивних технологій, то це має узгоджуватися з європейськими стандартами у сфері захисту персональних даних та конфіденційності. Хоча Єврокомісія із розумінням поставилася до необхідності вжиття заходів для обмеження доступу до інтернет-ресурсів з міркувань національної безпеки під час воєнного стану, однак відзначила, що не містять достатніх правових гарантій. Зокрема, для усунення загроз зловживань з боку органів влади необхідно гарантувати прозорість відповідних рішень.

92

93

[92] Закликаємо президента ветувати закон про обмеження доступу до Реєстру нерухомості. URL: https://dejure.foundation/zaklykayemo-prezydenta-vetuvaty-zakon-pro-obmezhennya-dostupu-do-reyestru-neruhomosti/

[93] Ukraine Report 2025. Directorate-General for Enlargement and Eastern Neighbourhood, 2025. URL: https://enlargement.ec.europa.eu/ukraine-report-2025_en

У Звіті відзначено, що основним викликом перших повоєнних виборів стане відповідь на дезінформаційні та кіберзагрози, задля протидії яким передусім слід посилювати медіаплюралізм та редакційну незалежність, а також реформувати регулювання політичної реклами.

Отже, цифрові технології в умовах воєнного стану з одного боку сприяють гарантуванню прав людини, насамперед завдяки удоступненню низки послуг, а з іншого — вимагають вжиття жорсткіших заходів контролю та захисту інформації задля уникнення порушень і зловживань, забезпечення національної безпеки і суверенітету держави. Нині у парламенті триває робота над удосконаленням законодавства, що регулює цифрову сферу для посилення обороноздатності держави, виконання вимог для набуття членства у ЄС та гарантування прав людини.

Полегшити доступ до цифрових технологій та розширити сферу їх застосування має відповідний нормативно-правовий акт. Проєктом Закону «Про цифрову доступність в Україні» від 05.12.2025 р. №14278 пропонується врегулювати: питання сфер застосування вимог цифрової доступності; суб'єктів, на яких поширюватиметься дія цього закону; повноваження компетентного органу щодо забезпечення додержання вимог законодавства про цифрову доступність, моніторингу додержання вимог цифрової доступності тощо. Законопроєкт пропонує, щоб вимоги цифрової доступності цифрових ресурсів та електронних послуг встановлювалися національним стандартом та були обов'язковими до виконання визначеними суб'єктами під час надання електронних послуг, розміщення електронних документів на цифрових ресурсах, створення (модернізації, модифікації, розвитку), адміністрування та забезпечення функціонування публічних електронних реєстрів, інформаційних (автоматизованих), електронних комунікаційних та інформаційно-комунікаційних систем. Положення законопроєкту спрямовані на забезпечення універсального доступу до інформації та послуг, рівні права та можливості для широкого кола користувачів, зокрема осіб з обмеженнями повсякденного функціонування, включаючи осіб з інвалідністю.

Альтернативним проєктом Закону «Про цифрову доступність цифрових ресурсів та електронних послуг» від 22 грудня 2025 р.

№ 14278-1 пропонується встановити, що вимоги цифрової доступності цифрових ресурсів та електронних послуг встановлюються національним стандартом та є обов'язковими до виконання у рівній мірі як приватними суб'єктами, які надають соціально значущі послуги/товари, так і територіальними громадами, юридичними особами публічного права, саморегулівними організаціями та *органами держави* (що не передбачено законопроєктом № 14278). На відміну від попереднього проєкту пропонується обмежити право на безконтрольний та нічим не обґрунтований доступ центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері розвитку цифрових навичок та цифрових прав громадян до будь-якої інформації (документів) суб'єктів надання цифрових ресурсів та електронних послуг — отримання інформації (документів) від таких суб'єктів має обмежуватись виключно питаннями, які досліджуються під час здійснення контролю (проведення перевірок) за забезпеченням цифрової доступності.

З 2022 р. парламент працює над проєктом Закону «Про захист персональних даних» від 25 жовтня 2022 р. № 8153, який би забезпечив належний рівень захисту персональних даних в Україні відповідно до оновлених міжнародних стандартів у цій сфері, насамперед стандартів, які передбачаються оновленою Конвенцією Ради Європи про захист фізичних осіб у зв'язку з автоматизованою обробкою персональних даних та Регламентом Європейського союзу 2016/679, взятих в Угодах, ратифікованих Верховною Радою України зобов'язаннях, належного контролю у сфері захисту персональних даних та санкцій, співмірних із вчиненими порушеннями.

Відсутність нового законодавства, яке б відповідало сучасним міжнародним стандартам у цій сфері та рівню технологічного розвитку, не тільки призводить до незадовільного рівня захисту конституційного права на повагу до приватного життя в Україні, але й призведе до визнання на міжнародному рівні України як держави, яка не забезпечує належний рівень захисту персональних даних, що збільшує ймовірність відмови інших держав у передачі персональних даних в першу чергу органам влади України. Це особливо актуально в умовах воєнного стану, коли багато

українців виїхали за межі країни й потребують захисту. Тому вкрай важливо розробити механізми для обміну інформацією з метою забезпечення прав людини, і особливо прав українських дітей за межами держави.

На розгляді парламенту перебуває проєкт Закону «Про внесення змін до ст. 34 Закону України «Про публічні електронні реєстри» щодо інформування правоволоділця про отримання доступу до реєстрової інформації про нього третіми особами» від 13 жовтня 2025 р. № 14118. Автори законопроєкту вважають, що його прийняття: посилить гарантії дотримання прав людини на приватність та захист персональних даних завдяки своєчасному поінформуванню про доступ до відомостей; зменшить ризики неправомірного або надмірного використання реєстрової інформації, підвищивши персональну та інституційну відповідальність користувачів; підвищить довіру громадян до державних електронних сервісів та публічних реєстрів; сприятиме подальшій цифровій трансформації держави на засадах прозорості, підзвітності та людиноцентричності.

У зв'язку з гібридною агресією проти України та активним використанням ворожими суб'єктами програмних продуктів і засобів інформатизації для втручання в діяльність органів державної влади, здійснення деструктивного впливу на інформаційний простір, виникла об'єктивна потреба у законодавчому врегулюванні питань щодо визнання таких продуктів ворожими, запровадження механізмів для заборони їх використання. Чинне законодавство не містить чіткого механізму класифікації ворожого програмного забезпечення та процедури заборони на їх використання, порядку ухвалення відповідних рішень тощо. Крім того, на сьогодні не передбачено відкритого доступу до таких переліків для суб'єктів господарювання та органів державної влади, що унеможливлює своєчасне інформування про загрози, обмежує прозорість процесу та ускладнює практичне виконання вимог у сфері інформаційної та кібербезпеки.

Проєкт Закону «Про заборону використання та розповсюдження ворожих програмних продуктів та ворожих засобів інформатизації» від 18 липня 2025 р. № 13505 визначає правові та організаційні засади регулювання використання програмних продуктів

та засобів інформатизації, які можуть бути використані на шкоду національній безпеці України. Прийняття такого закону дозволить: зміцнити національну кібербезпеку шляхом унеможливлення використання програмних продуктів і засобів інформатизації, що становлять загрозу для держави; оперативно реагувати на нові ризики завдяки впровадженню критеріїв визнання продуктів ворожими та гнучкого механізму оновлення відповідних переліків; унеможливити закупівлю та використання критично небезпечного програмного забезпечення і обладнання державними органами, суб'єктами критичної інфраструктури, військовими формуваннями, банківськими установами та учасниками платіжних систем; запровадити прозорий та ефективний порядок формування, ведення та оприлюднення переліків заборонених до використання продуктів; посилити міжвідомчу координацію у сфері кіберзахисту за участю Кабінету Міністрів України, Служби безпеки України, Національного банку України та Державної служби спеціального зв'язку та захисту інформації України; створити законодавчі передумови для формування єдиних переліків ворожих програмних продуктів, засобів інформатизації, відкритого для суб'єктів господарювання та державного сектора.

Триває законодавча робота щодо покарання за зловживання інформаційними технологіями (проєкт Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення кримінальної відповідальності за несанкціоноване втручання, збут або розповсюдження інформації, що обробляється в публічних електронних реєстрах, та посилення кримінальної відповідальності під час дії воєнного стану за кримінальні правопорушення у сфері використання інформаційно-комунікаційних систем» від 09.11.2023 р. № 10242), щодо посилення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство (проєкт Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо встановлення відповідальності за електронно-комунікаційне шахрайство» від 25 жовтня 2023 р. № 10190).

Почастішання випадків шахрайства за допомогою сучасних інформаційних технологій стали причиною для ініціювання законопроєкту, який встановлює кримінальну відповідальність за інформаційне сприяння шахрайству; посилює відповідальність

публічних осіб і медіа, які використовують свої платформи для агітації на користь сумнівних схем; захищає інтереси громадян, які є потенційними жертвами таких інформаційних кампаній; спонукає медіа та публічних осіб до належної перевірки інформації, що поширюється в публічному просторі (проєкт Закону «Про внесення змін до Кримінального кодексу України щодо кримінальної відповідальності за сприяння шахрайству шляхом інформаційного поширення від 08 липня 2025 р. № 13457).

З 2024 р. на розгляді Верховної Ради України перебуває проєкт Закону «Про внесення змін до деяких законів України щодо регулювання діяльності платформ спільного доступу до інформації, через які поширюється масова інформація» від 25 березня 2024 р. № 11115. Автори вбачають мету законопроєкту у створенні ефективного законодавства, яке б дало змогу забезпечити реалізацію прав на свободу вираження поглядів, і одночасно захищало національні інтереси України та права користувачів медіасервісів. Передбачено штрафи за невиконання наказів про видалення контенту, які може накласти регулятор ЗМІ, але не надає регулятору повноважень щодо блокування.

У 2024 р. була спроба врегулювати відеомоніторинг у публічних місцях для забезпечення безпеки, виявлення та запобігання правопорушенням, а також встановлення осіб, підозрюваних у вчиненні злочинів або які переховуються (проєкт Закону «Про єдину систему відеомоніторингу стану публічної безпеки від 20 лютого 2024 р. № 11031). Він одразу викликав критику з боку правозахисників через посягання на приватність, надмірно широку дискрецію державних і муніципальних органів, відсутність контролю за дотриманням законодавства, небезпеку захоплення даних та технічні проблеми власне системи відеомоніторингу[94], і через півтора року був знятий з розгляду.

На початку появи інтернет-технологій вони розглядалися як такі, що кидають виклик державному суверенітету завдяки своїй атериторіальності та широкому розповсюдженню. Більше того,

[94] Законопроєкт про відеомоніторинг: захист публічної безпеки чи ліцензія на масове стеження? URL: https://dslua.org/publications/zakonoproiekt-pro-videomonitorynh-zakhyst-publichnoi-bezpeky-chy-litsenziia-na-masove-stezhennia/

розробники сучасних інформаційно-комунікаційних технологій розглядали Інтернет як простір свободи, вільний від будь-якого втручання з боку держави. Однак низка чинників змусила держави все більше уваги приділяти регулюванню цифрової взаємодії як між користувачами, фізичними особами, так і між органами публічної влади та юридичними особами. Широке розповсюдження в мережі дезінформації та численні випадки шахрайства (наприклад, використання діпфейків) переконує громадян у необхідності захисту не лише їх особисто, а й життєво важливих суспільних благ, що вимагає дедалі більшого втручання держави у сферу цифрових технологій, у тому числі і для захисту прав людини і громадянина. Відповідно, навіть у демократичних країнах дедалі більше громадян розраховують на захист з боку держави своєї приватності в Інтернеті, боротьби з дезінформацією та кіберзлочинністю, гарантування чесності виборів тощо. Ці та інші чинники сприяли росту популярності концепції цифрового суверенітету, який розуміється і як посилення національної держави, дедалі більше втручання держави в економіку, необхідність нормативно-правового регулювання використання цифрових технологій на регіональному та глобальному рівнях.

У найбільш загальному визначенні цифровий суверенітет можна звести до необхідності контролю над цифровою сферою на фізичному рівні (ресурси, інфраструктура, пристрої), рівні коду (стандарти, правила, дизайн) та рівні інформації (контент, дані)[95]. Контроль передбачає здатність впливати та обмежувати виробництво (включно з отриманням та переробкою необхідної сировини), дизайн, використання та вихідні дані цифрових технологій.

Перші наукові дослідження цифрового суверенітету датуються другим десятиліттям XXI ст.,[96] і на сьогодні ця концепція застосовується щодо низки політичних та економічних сфер, від авторитарних режимів до ліберальних демократій. Вона має цілу

95

[95] Chander A., Sun H. Sovereignty 2.0. *Georgetown Law Faculty Publications and Other Works. 2404.* 2021. 12 August. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3904949

[96] Mueller M. L. Will the Internet Fragment? Sovereignty, Globalization and Cyberspace. Oxford: Polity, 2017. 140 p.

низку синонімів (технологічний, мережевий, комп'ютерний, інтернет-суверенітет, кіберсуверенітет, суверенітет даних тощо), а її конкретне наповнення залежить від контексту даної країни та домовленостей між учасниками.

Суверенітет означає насамперед незалежність держави від інших держав (зовнішній суверенітет), а також її верховну владу над усіма повноваженнями на території держави (внутрішній суверенітет). Важливою ознакою суверенітету до останнього часу була територія, що розглядається як функціональна передумова для ефективного здійснення влади[97]. Однак у міру розвитку глобалізації та поглиблення регіонального співробітництва (створення таких наднаціональних органів, як Європейський Союз) суверенітет держави почав розмиватися, що дало підстави стверджувати про появу постсуверенного світу, в якому держави втратили свою провідну роль, поступившись місцем недержавним акторам та горизонтальним мережевим структурам. За таких умов визначальною характеристикою демократії стане не народний суверенітет — здатність народу на власний розсуд приймати рішення, а участь та плюралізм думок[98].

Можна виділити такі основні чинники, які сприяли посиленню ролі держави у цифровій сфері та обґрунтовували необхідність появи концепції цифрового суверенітету: комерціалізація цифрової сфери, зростання загроз внутрішній безпеці, боротьба за технологічне лідерство у сфері ШІ та мілітаризація глобальної політики.

Першочерговими сферами, в яких має реалізуватися цифровий суверенітет держави, є інфраструктура, економічна автономія, локалізація даних та автономія користувачів. У сфері інфраструктури держава повинна мати можливість самостійно вживати заходів і приймати рішення щодо своєї цифрової інфраструктури та впровадження технологій. Більшість цих вимог стосуються географічного обмеження суверенітету конкретною

[97] Grimm D. Sovereignty: The Origin and Future of a Political and Legal Concept. New York : Columbia University Press, 2015. 192 p.

[98] MacCormick N. Questioning Sovereignty: Law, State, and Nation in the European Commonwealth. Oxford : Oxford University Press, 1999. 222 p.

територією та зусиль держав щодо забезпечення безпеки цифрової інфраструктури та їх повноважень у питаннях цифрового зв'язку, що стосуються їхніх територій і громадян. Однією з перших держав, що усвідомила важливість цифрового суверенітету, насамперед у контексті контролю за поширенням інформації серед своїх громадян, став Китай[99], який першим почав пропагувати та розвивати ідею цифрового суверенітету, яка в основному формулювалася як кіберсуверенітет або інтернет-суверенітет. Згодом ці ідеї були адаптовані іншими авторитарними режимами, зокрема Росією та Північною Кореєю. Уряди демократичних держав на перше місце ставили питання кібербезпеки, що досить швидко стала складовою національної безпеки та почала охоплювати дедалі більше сфер, у тому числі й міжнародні відносини[100]. Хоча їх діяльність критикувалася як така, що суперечить ідеалам ліберальної демократії та несе загрозу правам і свободам людини та громадянина[101].

Ще однією сферою, в якій держави почали активно утверджувати свій цифровий суверенітет, стала економічна, що передбачало посилення автономії національної економіки від іноземних постачальників технологій та послуг. У випадку ЄС йшлося про захист свого внутрішнього ринку від домінування американських технологічних компаній як у сфері послуг, так і виробництва технологічних пристроїв. Також низка держав змінила свою стратегію промислового розвитку, прагнучи здійснити цифрову трансформацію цілих секторів економіки. Це стосувалося як традиційних галузей і секторів (телекомунікації, медіа, логістика), так і нових секторів економіки, пов'язаних з ІТ, і насамперед спрямовані на сприяння інноваційній спроможності вітчизняної

99 [99] Creemers R. China's Conception of Cyber Sovereignty. *Governing Cyberspace: Behavior, Power and Diplomacy* / ed. by D. Broeders, B. van den Berg. London: Rowman & Littlefield, 2020. P. 107–145. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3532421

[100] Hansen L., Nissenbaum H. Digital Disaster, Cyber Security, and the Copenhagen School. *International Studies Quarterly.* 2009. Vol. 53. № 4. P. 1155–1175. DOI: 10.1111/j.1468-2478.2009.00572.x

101 [101] Möllers N. Making Digital Territory: Cybersecurity, Techno-nationalism, and the Moral Boundaries of the State. *Science, Technology, & Human Values.* 2020. Vol. 46. № 1. P. 112–138. DOI: https://doi.org/10.1177/0162243920904436

економіки та підтримку місцевих виробників. Такі кроки також були розкритиковані у західних демократіях як такі, що породжують цифровий протекціонізм та створюють бар'єри для цифрової торгівлі.

Третьою сферою утвердження цифрового суверенітету стала політика локалізації даних, що встановлювала обмеження на зберігання, переміщення та/або обробку даних у певних регіонах та юрисдикціях. Це обґрунтовувалося необхідністю обмежити доступ іноземних розвідувальних служб та корпорацій чи фірм до певних типів даних, наприклад, промислових або особистих даних. Як в авторитарних, так і в демократичних країнах, заяви та запропоновані заходи, що підкреслюють автономію та самовизначення держав і безпеку критично важливих цифрових інфраструктур, зустріли жорстку критику. Як політичні діячі, так і спостерігачі, зокрема науковці та технічні експерти, побоюються, що зусилля спрямовані на забезпечення ІТ-безпеки та регулювання питань, пов'язаних з Інтернетом, на національному рівні, можуть завадити відкритому та загальнодоступному характеру Інтернету і, зрештою, призвести до ретериторіалізації глобального Інтернету, спричинивши його фрагментацію на національні сегменти.

Ще одним виміром цифрового суверенітету є одночасне забезпечення автономії та безпеки користувачів, що більш характерно для демократичних країн. Підкреслюючи важливість індивідуального самовизначення, ці вимоги зосереджуються на автономії громадян у їх ролі працівників, споживачів та користувачів цифрових технологій і послуг. Громадяни розглядаються як споживачі та користувачі цифрових технологій, які мають бути здатними приймати свідомі, раціональні рішення та відповідно діяти. Посилення цих властивостей вимагає від держави проведення не лише просвітницької політики, а й впровадження механізмів захисту із максимальним дотриманням прав і свобод людини та громадянина.

Досягти цього можна за допомогою різноманітних економічних стимулів для розробки зручних для користувачів насамперед вітчизняних технологій, а також впровадження технічних функцій, що забезпечують ефективне шифрування, захист даних

і більш прозорі бізнес-моделі. Крім того, проводяться заходи щодо підвищення медіа- та цифрової грамотності громадян, тим самим зміцнюючи компетенції та впевненість користувачів і споживачів у цифровій сфері та розвиваючи критичне мислення й свідоме ставлення користувачів до технологій та власних даних. Водночас акцент на автономії та безпеці споживачів сприяє зміцненню національної безпеки, але може призвести до обмеження фундаментальних прав користувачів, таких як приватність або свобода вираження поглядів.

Україні доцільно враховувати європейський досвід посилення цифрового суверенітету. Ця концепція охоплює досить широку сферу питань, включаючи не тільки питання комунікаційної інфраструктури, а й набагато ширшу цифрову трансформацію суспільств. Цифровий суверенітет часто використовується для позначення впорядкованої, ціннісно-орієнтованої, регульованої та безпечної цифрової сфери. Використання цієї концепції має сприяти розв'язанню складних проблем індивідуальних прав і свобод, колективної та інфраструктурної безпеки, посилення демократичних інституцій та людиноцентричного технологічного розвитку. Особливу актуальність питання цифрового суверенітету набуває у нинішній період загострення геополітичних протиріч, зокрема щодо першості у технологічному розвитку, особливо у сфері штучного інтелекту. Відповідно, Україна має шукати компроміс у балансі між дотриманням прав людини та створенням умов для прискореного технологічного розвитку, збереженням і посиленням цифрового суверенітету в епоху цифровізації.

ВИСНОВКИ

У результаті здійсненого дослідження проаналізовано три виміри запропонованої проблематики: *історико-правовий* (аналіз внеску українських правознавців у становлення міжнародного гуманітарного права та доктрини прав людини, зокрема ідей протидії окупації, захисту національних прав, розробки засад міжнародної відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид); *теоретико-правовий* (дослідження трансформації функції захисту прав людини в умовах воєнного стану, особливостей правотворчої та правореалізаційної діяльності, а також ролі доступу до правосуддя як системоутворюючого елементу державності у кризових умовах); *практичний* (політико-правова оцінка рівня забезпечення державою умов для реалізації прав людини під час воєнного стану крізь призму діяльності парламенту та інших державних інституцій, ключових ціннісних орієнтирів та сучасних цифрових технологій як механізму забезпечення прав і свобод). На цій основі авторський колектив дійшов таких висновків.

1. Наукова спадщина українських інтелектуалів XIX–XXI ст. виступає сьогодні не лише теоретичним фундаментом, а й вагомим інтелектуальним інструментом для посилення правового протистояння агресору. Введення до наукового обігу напрацювань минулих поколінь дає змогу уникнути повторення помилок та сформувати міцну правову позицію України, зокрема через використання методології кваліфікації масових злочинів та обґрунтування індивідуальної кримінальної відповідальності винних. Спадщина правознавців щодо захисту прав військовослужбовців, полонених та цивільного населення на окупованих територіях має значний дієвий потенціал для вдосконалення сучасних інституційних механізмів, забезпечуючи тяглість української правової думки у боротьбі за людську гідність.

2. Екстраполяція ідейної спадщини українських правознавців на сучасність дає змогу зробити важливі узагальнення для розуміння проблематики прав людини в надзвичайних умовах: держава постає перед складним викликом: з одного боку, спостерігається варваризація війни та знецінення життя агресором,

з іншого — виникає ризик надмірної пацифікації та «фетишизації» індивідуальних прав, що може перешкоджати виконанню обов'язку із захисту суверенітету; ефективна реалізація функції держави в такий період вимагає відновлення принципів національної рівноправності та застосування дієвих засобів міжнародного примусу й покарання за порушення норм права, що є єдиним шляхом до збереження ідеалів справедливості.

3. З'ясовано, що функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини в умовах воєнного стану — це система взаємопов'язаних механізмів діяльності держави, спрямованих на створення всіх необхідних умов для реалізації громадянами гарантованих їм прав і свобод, на попередження та припинення порушень прав людини, а також на їх захист та відновлення у випадку їх порушення, незважаючи на обмежені можливості та підвищені загрози, пов'язані з війною або збройною агресією проти держави. Зміст даної функції складають взаємопов'язані правові, політичні, організаційні та інші заходи, які забезпечують баланс між необхідністю забезпечення національної безпеки, захисту населення держави від війни та дотримання основних прав людини. В умовах воєнного стану демократична, правова, соціальна держава зобов'язана не лише забезпечити належний захист громадян від воєнної загрози, але й мінімізувати негативні наслідки від запровадження вимушених обмежувальних заходів для їх прав і свобод.

4. Відзначено, що функція держави щодо забезпечення та захисту прав людини зазнає значних трансформацій в умовах воєнного стану, що проявляється насамперед у необхідності досягнення оптимального балансу між посиленням заходів безпеки та гарантованим дотриманням основних прав людини, що, зазвичай, вимагає встановлення тимчасових обмежень на окремі права і свободи людини, перелік яких визначається на конституційному рівні відповідної держави. Водночас такі заходи мають бути пропорційними існуючим загрозам, адекватними конкретній ситуації та відповідними міжнародним стандартам з метою недопущення зловживання владою чи проявів владного свавілля.

5. Акцентовано, що трансформація функції держави в умовах війни полягає у переході до створення політико-правовими

засобами особливих умов, що є комплексом взаємопов'язаних чинників — від наявності міжнародних і національних політико-правових засад до жорсткого контролю за дотриманням законодавства. У цьому процесі особлива роль належить Верховній Раді України як колегіальному та найбільш легітимному представницькому органу. На національному рівні парламент забезпечує правову основу, ухвалюючи закони, що стосуються пріоритетності прав людини. Водночас ефективність реалізації прав людини залежить від належного виконання парламентом не лише законодавчої функції, а й інших, особливо, контрольної.

6. Доведено, що на міжнародному рівні діяльності Верховної Ради України ключового значення набуває політико-дипломатична функція, яка стала інструментом консолідації світової спільноти навколо захисту прав українців. Попри відсутність чітких алгоритмів роботи в екстремальних умовах, український парламент успішно реалізував цю функцію через системні звернення до іноземних держав та міжнародних організацій. Основними напрямами цієї діяльності стали: інформування світової спільноти про злочини проти людяності, примусову депортацію дітей та порушення прав на окупованих територіях; ініціювання санкційного тиску на державу-агресора та створення Спеціального міжнародного трибуналу. Така парламентська дипломатія сприяє ухваленню резолюцій ООН та ПАРЄ та забезпеченню захисту інтересів громадян України за кордоном, що підтверджує спроможність парламенту бути дієвим суб'єктом формування зовнішньої політики.

7. Аргументовано, що діяльність держави в умовах воєнного стану має базуватися на запиті суспільства на правду та справедливість, що є ключовим чинником національної єдності та стійкості. Право на правду в цей період набуває екзистенційного значення, виступаючи одночасно як індивідуальне право жертв знати про долю близьких і як колективне право всього суспільства знати обставини війни, причини порушень прав людини та імена винних. Законодавче закріплення цього права є необхідним для надання йому обов'язковості, що сприятиме легітимізації дій влади та формуванню атмосфери взаємної довіри між державою і громадянами.

8. Забезпечення прав людини в умовах війни потребує поєднання класичних правових інструментів із механізмами перехідного правосуддя та сучасними технологіями. Важливою складовою є перехід до відновного правосуддя, яке через діяльність комісій правди зосереджується на визнанні страждань жертв, відновленні їхньої гідності та документуванні злочинів для майбутньої відповідальності.

9. Встановлено, що використання інформаційних технологій для захисту прав людини і громадянина в період воєнного стану як відкриває нові можливості, так і несе нові виклики. Повномасштабне вторгнення російських військ у 2022 р. актуалізувало необхідність швидкого доступу до документів та органів публічної влади незалежно від місця перебування для багатьох громадян України, що сприяло пришвидшенню темпів цифровізації країни. Необхідність протистояти ворогу в умовах сучасної гібридної війни змусила владу вжити низку непопулярних кроків, спрямованих на обмеження свободи слова та доступу до певної інформації. Нині Україна все ще перебуває у пошуку балансу між забезпеченням прав людини і громадянина, адаптацією законодавства до вимог ЄС та посиленням обороноздатності країни в умовах стрімкого розвитку цифрових військових технологій.

10. Дослідження показало, що під впливом російської агресії функція держави у сфері прав людини трансформується від переважно охоронної до комплексної. На зміни впливають безпекові виклики, потреба збереження державності та дотримання міжнародних стандартів. Формуються нові інституційні та нормативні механізми гарантування прав, зокрема через використання цифрових технологій для надання допомоги й підготовки до відновлення. Водночас окремі права тимчасово обмежуються з міркувань національної безпеки та інформаційного суверенітету. Швидке переведення послуг у цифровий формат потребує вдосконалення законодавства про захист даних і цифрову доступність, щоб гарантувати права громадян незалежно від їхнього місця перебування.

11. Констатовано, що трансформація функції держави в умовах російсько-української війни відбувається на тлі глобальної руйнації світового порядку та посилення авторитаризму, що

ставить сучасну цивілізацію в критичну точку біфуркації між прогресом та регресом. Відтак важливо, щоб функція сучасної держави у сфері захисту прав людини в умовах війни реалізовувалася через систему, яка базуватиметься на ціннісній основі, враховуватиме історико-правові та теоретико-правові напрацювання вчених, формуватиме нові правила взаємодії держави і суспільства, детерміновані російсько-українською війною, євроінтеграцією та стрімким розвитком цифрових технологій.

12. Рекомендовано посилити багатокомпонентну діяльність держави в сфері захисту прав людини — не лише документувати злочини, забезпечувати відшкодування та відновлювати правопорядок, а й запобігати порушенням. У цьому контексті особливого значення набуває концепція позитивної відповідальності держави, яка передбачає її активну роль у створенні умов для реалізації прав, в тому числі у кризових обставинах.

ПРАКТИЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ ОРГАНАМ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ

Верховній Раді України у тісній взаємодії з Кабінетом Міністрів України:

1. Ініціювати розроблення, прийняття і реалізацію Державної програми дослідження, публікації та популяризації творчої спадщини українських мислителів з проблематики прав людини та міжнародного гуманітарного права.

2. Забезпечити нормативне закріплення права на правду як автономного суб'єктивного права з перспективою його подальшої конституціоналізації для надання йому обов'язкового статусу та легітимізації діяльності держави та суспільства.

3. Створити Національну комісію правди і справедливості — орган виконавчої влади із залученням представників громадянського суспільства для документування воєнних злочинів, корупції, встановлення долі зниклих осіб та підготовки матеріалів для відшкодування шкоди жертвам, що в кінцевому результаті формуватиме довіру до державних інституцій.

4. Законодавчо закріпити обов'язок держави щодо забезпечення доступу до інформації про війну, включаючи дані про злочини агресора та колаборантів, про жертви та руйнування, що має стати формою реалізації права на правду.

5. Прискорити ухвалення норм щодо цифрової доступності, захисту персональних даних, посилення відповідальності за кібершахрайство, правового регулювання штучного інтелекту, забезпечення інформаційної безпеки та протидії дезінформації, доступності цифрових ресурсів для громадян та аудіовізуальних медіа для осіб з інвалідністю.

6. Посприяти активнішому використанню концепції позитивної відповідальності держави для вдосконалення законодавства у сфері правового режиму воєнного стану та захисту прав осіб, постраждалих від збройної агресії, яке на сьогодні має переважно реактивний характер і не формує цілісної системи позитивних обов'язків держави щодо запобігання порушенням, їх належного документування та відновлення порушених прав, а також взяти до уваги узагальнену українськими правознавцями практику Європейського суду з прав людини.

7. Удосконалити законодавство про правовий режим воєнного стану на засадах позитивної відповідальності держави, зміщуючи акцент із реактивних заходів на систему запобігання порушенням прав людини.

8. Визнати на загальнодержавному рівні необхідність посиленого захисту прав науковців і освітян в умовах воєнного стану, ініціювати розгляд питання про доцільність запровадження в Україні інституту наукового омбудсмана, налагодити фаховий діалог між науковцями та органами влади.

9. Вжити заходи для перегляду та скасування вимоги щодо обов'язкової публікації наукових праць у виданнях, що входять лише до двох комерційних наукометричних баз, що має негативні наслідки для розвитку соціогуманітарних наук та містить ознаки дискримінації вчених у питаннях фінансування досліджень, професійного зростання, участі в підготовці й атестації кадрів, експертній та видавничій діяльності. Створити національну наукометричну базу як основу оцінки результатів наукової праці; забезпечення повноцінного функціонування української мови як конкурентоспроможного засобу оприлюднення вітчизняних наукових здобутків; подолання штучно створених умов для комерціалізації наукової діяльності та ускладнення процесів підготовки і атестації кадрів у освітньо-науковій сфері.

Уповноваженому Верховної Ради України з прав людини використовувати підхід позитивних обов'язків держави як основу

моніторингу не лише фактів порушень, а й ефективності запобіжних та відновлювальних механізмів.

Міністерству закордонних справ України та Українському інституту національної пам'яті забезпечити використання відповідної творчої спадщини українських правознавців для формування позитивного іміджу України, утвердження пріоритетів вітчизняної науки, захисту національних інтересів та протидії російським наративам.

Українському інституту національної пам'яті застосовувати методологічні напрацювання українських правознавців щодо документування і правової кваліфікації масових злочинів у меморіальній, науково-просвітницькій та освітній діяльності.

Міністерству освіти і науки України сприяти популяризації творчої спадщини українських мислителів з проблематики прав людини та міжнародного гуманітарного права в освітньому процесі у закладах вищої освіти та наукових установах.

Міністерству цифрової трансформації України розробити концепцію цифрового суверенітету держави.

Наукова цінність роботи полягає у розробленні комплексного підходу до розуміння еволюції поглядів на права людини від XIX ст. до сьогодення. Висновки дослідження створюють підґрунтя для вдосконалення національного законодавства щодо правового статусу осіб у ситуації війни та розроблення стандартів, що враховують специфіку збройних конфліктів. Практична реалізація напрацювань сприятиме зміцненню національної безпеки, відновленню правопорядку в постконфліктний період та підвищенню довіри громадян до державних інституцій.

Наукове видання

БОГІНІЧ Олег Леонідович
БОНДАРУК Вадим Олегович
БОНДАРУК Тетяна Іванівна
ГОРБАТЕНКО Володимир Павлович
ІВАНОВА Анастасія Юріївна
КЛЕЩЕНКО Наталія Олександрівна
КРЕСІНА Ірина Олексіївна
КУКУРУЗ Оксана Володимирівна
МУЗИКА Ірина Володимирівна
ПАРХОМЕНКО Наталія Миколаївна
РОМІНСЬКИЙ Євген Вікторович
СТОЙКО Олена Михайлівна
СУНЄГІН Сергій Олександрович
УСЕНКО Ігор Борисович
ХУДОЯР Леся Вікторівна

ТРАНСФОРМАЦІЯ ФУНКЦІЇ ДЕРЖАВИ ЩОДО ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ В УКРАЇНІ

Наукова записка

За редакцією доктора політичних наук Оксани Кукуруз

Випусковий редактор О. Б. Доценко
Комп'ютерна верстка А. С. Жарий
Дизайн обкладинки А. О. Висоцька
Коректор Г. В. Сергійчик

Підписано до друку 18.05.2026.
Формат 60 × 90/16.
Папір офсетний. Цифровий друк.
Умовн. друк. арк. 10,00.
Обл.-вид. арк. 7,82.
Тираж 300 прим.
Зам. № 08/0526.

В оформленні обкладинки використовується ілюстрація:
v_kulieva / Shutterstock.com
Використовується за ліцензією від Shutterstock.com

Видавець та виготовлювач: ТОВ «Юрінком Інтер»
(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготовлювачів і розповсюджувачів видавничої продукції — серія ДК № 7551 від 16.12.2021)

04209, Україна, Київ-209,
вул. Героїв Дніпра, 31б,
e-mail: edit@yurincom.kiev.ua
тел.: (095) 491-34-91

ЮРІНКОМ ІНТЕР

На підставі дослідження історичного досвіду, сучасної правничої доктрини та практики переосмислена роль держави як гаранта прав людини, з'ясовані нові інституційні й нормативно-правові механізми їх забезпечення в умовах російсько-української війни. Обґрунтована необхідність забезпечення балансу між вимогами безпеки та дотриманням демократичних стандартів прав людини, запобігання непропорційним обмеженням прав і надмірній централізації владних повноважень у воєнний період.

Сформульовані практичні рекомендації щодо вдосконалення законодавства та інституційних механізмів захисту прав людини, зокрема щодо активнішого використання концепції позитивної відповідальності держави, розвитку цифрових інструментів захисту прав людини, посилення протидії дезінформації та кіберзагрозам, а також запровадження інституту наукового омбудсмана та державної програми дослідження й популяризації української правничої спадщини у сфері прав людини.

Наукова записка підготовлена за результатами виконання науково-дослідної роботи «Комплексне наукове дослідження актуальних проблем захисту прав людини і громадянина в умовах воєнного стану в Україні», в рамках Договору з Міністерством освіти і науки України № БФ/С15–2025 від 29 жовтня 2025 р. (номер держ. реєстр. 0125U003558).

www.yurincom.com
sales@yurincom.com

ISBN 978-617-8799-02-1